

Vékás János

Bori Imre – Társadalomtörténeti portré¹

(Bácsföldvár, 1929. december 28. – Újvidék, 2004. április 22.): irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, egyetemi tanár. Gimnáziumba Nagybecskerekben, Óbecsén és Zentán járt, magyartanári oklevelet az újvidéki Pedagógiai Főiskolán szerzett, 1951-ben. A katonai szolgálat letöltése után Csókán, az általános iskolában (1952–1956), majd Szabadkán a tanítóképzőben tanított (1956–1960). Ebben az időszakban tagja volt a *Rukovet* folyóirat szerkesztőségének, és részt vett az *Életjel* irodalmi élőlítség megalakításában. 1958-ban beiratkozott az újvidéki Bölcsészettudományi Karra. 1962-ben diplomált, 1964-ben doktorált (Radnóti Miklós költészete) a Magyar Tanszéken, amelynek 1960 márciusától 1995. évi nyugdíjaztatásáig volt alkalmazottja, mint tanársegéd, docens (1964), egyetemi rendkívüli tanár (1969), egyetemi rendes tanár (1971). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója (1979–1981), a *Tanulmányok* (1970–1981) és a *Hungarológiai Közlemények* (1979–1981), majd 1984-től 2004-ben bekövetkezett haláláig a *Híd* fő- és felelős szerkesztője volt.

1961-ben felvették a Szerbiai Írók Egyesületébe, 1984-ben megválasztották a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező, 1990-ben pedig rendes tagjának. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, 1992-ben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja lett.

1968-ban megkapta Újvidék város Októberi díját, 1965-ben, 1969-ben és 1971-ben Híd Irodalmi Díjjal, 1973-ban Szenteleky Kornél-díjjal tüntették ki. 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület életműdíjjal jutalmazta.

Magyarországon 1980-ban az Elnöki Tanács a Munka Érdemrend Arany Fokozatával tüntette ki, 1995-ben Pro Cultura Hungarica emlékplakettet, 2003-ban Széchenyi-díjat kapott.

Teljes bibliográfia: Csáky S. Piroska: *Bori Imre-bibliográfia (1950–1992)*. Újvidék, Magyar Tanszék-Forum Könyvkiadó, 1994; Csáky S.

¹ A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Piroska: *Adalékok Bori Imre bibliográfiájához 1993-2004.* – *Híd*, 2004. 11-12, 1532–1548.

Első találkozásom Bori Imrével így történt.

Még gimnazista koromban, 1970-ben odaszoktam az újvidéki Ifjúsági Tribünre. Végel László volt akkor a szerkesztő, és azt terveztük, hogy kísérleti színpadot hozunk létre, amelynek alapját az általam szervezett gimnáziumi színjátszócsoporthoz képezte volna. Handket játszottunk meg Arrabalt.

Közben felfordult a világ: az Ifjúsági Tribünt mint az anarcholiberalista szocializmusellenesség fertőjét politikai nyomás alá helyezték. A Tribün által kiadott *Új Symposion* két számát gyors egymásutánban betiltották, szerkesztőjét, Tolnai Ottót felfüggesztett büntetésre ítélték többek között egy Rózsa Sándor nevű vegyészhallgató írásának közléséért, amelynek egyik szereplője azt találta mondani, hogy a magyaroknak Jugoszláviában olyan a helyzetük, mint a négereknek Amerikában. Rózsa Sándor volt az Ifjúsági Tribün magyar nyelvű rendezvényeinek szerkesztője, őt is elítélték, de az útlevelét nem vették el tőle, így meg se állt Németországig.

Az Ifjúsági Tribün magyar szerkesztősége szétrebbent, ott maradtam egy szál magamban rövidnadrágosan, és elkezdtem munkatársakat toborozni.

Közben a belgrádi magyar nagykövetség is érdeklődött „a magyar nacionalizmus fészke” iránt, bejelentkezett Svraka István kultúrattasé, fogadtuk Darko Hohnjeczcel, a Tribün igazgatójával. Svraka megígérte, majd segít. Szerez Jancsó-filmeket, meg a Balázs Béla Stúdió filmjeit is bemutatathatjuk. Nyilván rám fért az istápolás, mert azzal küldött el első budapesti utamra, hogy „az embernek azért meg kell mondania, hogy mit akar”.

Később fellépett nálunk előadóestjével Vallai Péter, majd Bálint András, és az egyik fellépés után üzentek a Magyar Tanszékről – akkor elsőéves hallgatója voltam –, hogy Bori Imre beszélni akar velem.

Amikor átmentem, Bori azzal fogadott, hogy helyteleníti azt az irányt, amelyen a Tribün magyar szerkesztősége elindult. Nem Magyarországra kell szaladgálni és onnan hozni fellépőket. A Tribün magyar szerkesztősége a Magyar Tanszék önképzőköre kell hogy legyen.

– Én ezt nem így gondolom – válaszoltam neki.

Rázta a lábát, elvörösödött, elhallgatott. Majd nyugodt hangon közölte:

– Jól van, csak ezt akartam mondani.

Ezt követően rádiós újságíróként évtizedeken át együttműködtem vele, mindig nagyon korrekt volt, helyel-közzel talán még szívélyes is.

Pedig rémtörténetek terjengtek róla, amelyeknek bizonyára a fele se igaz, de hogy a konfliktuskerülés nem volt rá jellemző, az kétségtelen.

Nagy teljesítményre azok képesek, akikben erőteljes indulatok munkálnak, s azokat erőteljesen ellenőrzés alatt tudják tartani – mondják.

Lássuk, hogyan oldotta meg Bori Imre ezt a feladatot.

Az indulás

„A könyv gyűjtésének igénye irodalmi eszméléssel egyidős, s mi több, előbb volt a könyv, és csak azután az irodalmi érdeklődés az életemben” – mondta Bori Imre a Mák Ferencnek 1987-ben adott interjújában.

„Apám legénykorában levélhordó volt a faluban, később kiskereskedő. Tudom, hogy a levélhordó kezdte gyűjteni az újságok ajándékkiadványait az I. világháború alatt, később a forradalomból odasodródott Polácsi Jánossal csereberélhetett, mert annak névbejegyzésével is maradtak nálunk könyvek. De vásárolt is könyvet kiskereskedő korában. A Révai Kislexikonát mindenképpen, hiszen még ma is emlékszem sárgás-rajzos borítójára. Nos, ez a lexikon bizonyult döntő jelentőségűnek életemben, hiszen kis elemista koromban már olvastam. Az érdeklődés sokoldalúságára (pontosabban többoldalúságára) gyakorolt hatást már szerkezetéből, karakteréből eredően is. Tudjuk, benne mindenféle tudomány a betűrend szerint következik egymás után, és én minden címszót elolvastam, természetesen többször is, mert a lexikonokban böngészni lehet, de lexikont elolvasni már nem! Az én gyerekkorom bűvös szekrénye volt az, amelyikben apám könyvei álltak. Köztük volt a 100% című baloldali folyóirat egy száma, azután Gábor Andor Az én hazám című bécsi verseskönyve (»Tiszturak, tiszturak, tisztu csorda így mulat« – hallom még az

egyik vers sorait), és több más könyv mellett például Boccaccio Dekameronjának egy kötete is megvolt. A Mi irodalmunk 1931-es almanachjának címlapját irodalmunk történetének illusztrálására is felhasználtam, apám neve látható is a könyvben!”²

Irodalmi irányultságának gyökerei is megmutatkoznak a már saját maga által vásárolt első könyveinek címéből:

„Akkoriban még bejegyeztem a könyvekbe a vásárlás időpontját is, így biztosan tudom, hogy Horváth János művét, Az irodalmi műveltség megoszlása című könyvét 1944 júliusában vettem, de körülbelül ekkor jutottam hozzá Féja Géza A nagy vállalkozások kora, Babits Mihály Az európai irodalom története című könyvéhez is, mi több, Németh László műveit is ekkor kezdtem olvasni, s ez utóbbi hatása későbbi irodalomtörténeszi tevékenységemre legalább olyan jelentős, mint a korábban már említett Révai Kislexikon kifejtette hatás. Nevezetesen, a Németh László-i igényesség is azt sugallta, hogy a szellem igazi táplálékot csak a lehető legszerteágazóbb érdeklődéstől kaphat.”³

Majd egy későbbi interjúban hozzátette:

„Nem nehéz kitalálni, hogy kis gimnazistaként *tudtam*, hogy szeretem az irodalmat, tehát rendszeresen kezdtem gyűjteni a magyar irodalomra vonatkozó munkákat, hiszen 1944 októberéig megvásárolhattam a Magyar Tudományos Akadémia kiadványait Pintér Jenő kétkötetes, népszerű irodalomtörténeti bibliográfiái alapján. Így vásároltam meg az Irodalomtörténeti Közlemények első huszonöt évfolyamát. [...] De hogy magyartanár leszek, az már a háború után, a zentai gimnázium padjaiban határozottatott el, amikor megkezdte munkáját Újvidéken a Tanárképző Főiskola, ahol előadói diplomát lehetett szerezni magyar nyelvből

² Mák Ferenc: *Jeles magánkönyvtárak*. Ismereteimet egy lexikon nyitotta meg. A sokszínűség azóta is legfőbb vezérelvem – Az antikvárium mint élmény – A gondok azért maradnak – interjú dr. Bori Imrével – *Magyar Szó*, 1987. december 19., 15.

³ Uo.

és irodalomból. Nem volt szükség tehát valamilyen pályamódosításra, hiszen amikor 1948 őszén Szeli István tanár úr betegszabadságon volt, a magam osztályában én vezettem az irodalmi gyakorlatokat. Kézenfekvő volt tehát, hogy 1949. szeptember 1-jén beiratkoztam a Tanárképző Főiskolára és szereztem előadói diplomát 1951-ben. Ott Penavin Olga és B. Szabó György volt a tanárunk.”⁴

Valójában mindazok az elemek benne vannak e két visszaemlékezésben, amelyek meghatározták fejlődésének irányát.

A fellépés

Bori Imre eszmélésének korában Jugoszláviában egy nagy társadalmi átalakulás kísérlete kezdődött. Tito 1948 elején nyilvánosan és radikálisan szakított Sztálinnal, a fegyveres összetűzés határáig kiéleződött külső konfliktussal együtt a belső represszió is tovább keményedett. Miután a szovjet tömb és Jugoszlávia között az összetűzés a „kulturális hidegháború” szintjére mérséklődött, át kellett alakítani a társadalmi intézményrendszert az új viszonyok szükségletei szerint. Mind nagyobb volt az igény a belső erőforrások mozgósítására, s ezt a célt szolgálta a gazdasági életben a munkástanács-rendszer, majd pedig, ugyanazt a gyárkapun kívülre is kiterjesztve, az öngazgatás. Eközben szövetségeket kellett találni az értelmiségiek körében is, ami politikai alávettségük addigi megalázásai után nem volt könnyű feladat. Ők voltak a „munkásosztály” legkevésbé megbízhatónak nyilvánított szövetségesei, akikkel szemben – ellentétben a parasztsággal és a kispolgársággal – még taktikai engedményeket se engedélyezett a párt.

Ebben a világban ocsúdott Bori Imre, és mindjárt a harcok közepebe került. 1949-ben az újvidéki Tanárképző Főiskolán B. Szabó Györgynek, a háború utáni első évtized legbefolyásosabb kultúrpolitikusának a tanítványa lett.

⁴ Kontra Ferenc: *Irodalom a határzónák mögött*. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal. – *Magyar Szó*, 1995. október 29., 13.

B. Szabó értesült arról a politikai törekvéstről, amely a Sztálinnal való szakítás keretében nemcsak a szigorúan központosított tervezdélkodással, hanem a szocialista realizmus zsdanovi változatának jugoszláviai formájával, a zogovícizmussal is szakítani akart. Fegyelmet komunistaként igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak, de lényegében mégis a régi felfogás neveltje volt. Az alakította ki habitusát, magatartását, és természetesen többé vagy kevésbé konzisztens eszmei-elméleti koncepcióját is. Ez a helyzet vezetett oda, hogy amikor az ellentétek között „igazságot” kellett tennie – márpedig erre nem csak a pozíciójából eredő kötelessége, hanem a kultúrpolitikai hegemon szerepére való vágyakozása is sarkallta –, akkor mindig az integrátori magasságokba való felülemelkedésre törekedett.

Így történt ez akkor is, amikor az írók fellázdak a *Híd* akkori főszerkesztőjének, Olajos Mihálynak a gyakorlata ellen, aki hajlamos volt akár még egy-egy novella cselekményszövésebe is beleszólni annak érdekében, hogy mondanivalója az olvasók számára minél „tanulságosabb” legyen.

1949. december 17-én a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségének Magyar Osztályában az írók és kultúrmunkások vitát szerveztek a Jugoszláv Írószövetség 1949. december 26–28-i zágrábi kongresszusa előtt. A vita témája eredetileg Lenin irodalomfelfogása volt, amiről B. Szabó György tartott előadást. A résztvevők azonban elsősorban a *Híd* szerkesztéspolitikájának bírálatára összpontosították mondanivalójukat.⁵

Olajost nem sokkal később leváltották, helyébe a *Híd* élére Ernyes Györgyöt, a fiatal pártaktivistát nevezték ki, aki B. Szabó Györgyre támaszkodott, és felkérte a *Híd* 1950. áprilisi számának megszerkesztésére. B. Szabó elsősorban főiskolai hallgatóinak köréből toborozta a munkatársakat. Íme a lista:

„B. Szabó György, a Tanárképző Főiskola tanára, Noviszád; Begovics Imre, műszaki középiskolai tanuló, Noviszád; Bori Imre, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Borus Erzsébet, a Magyar Szó munkatársa, Topolya; Bóna Júlia, a Magyar Gimnázium titkára, Noviszád; Fehér Ferenc,

⁵ (Szerk.): Széljegyzetek vitaestünkről. – *Híd*, 1950. 1-2, 81–85.

tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Gellér Tibor, a Magyar Tanítóképző tanára, Noviszád; Hatala Zoltán, a Magyar Tanítóképző növendéke, Szubotica; Jámbor Mária, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Juhász Géza, a Magyar Tanítóképző tanára, Szubotica; Madarász András, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Major Nándor, földmérő középiskolai hallgató, Noviszád; Németh István, műszaki középiskolai hallgató, Máli Igyos; Petkovics Kálmán, a Dolgozók munkatársa, Noviszád; Poros Anna, a Magyar Tanítóképző növendéke, Noviszád; Sárosi Károly, tanügyi inspektor, Noviszád; Tomán László, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád”⁶

Mi sem volt szerencsétlenebb megoldás, mint B. Szabó György bevezető szövegének ezt a címet adni: *Az új nemzedék hangja*. Az öreg forradalmárok úgy érezték, le akarják cserélni őket, és a legdurvább inszINUÁCIÓKKAL támadták a sajtóban a *Híd* áprilisi számát, annak munkatársait, és magát B. Szabó Györgyöt is.

Pedig eredetileg az öregek voltak elégedetlenek Olajossal. A konfliktust azonban B. Szabó György a maga pozíciójának erősítésére akarta kihasználni, a fiatalokat tolvá előttérbe. Közülük is elsősorban a kritikusokat emelte ki, akiket majd az öregek ellen lehet fordítani.

A támadások során azonban már nem kelt a fiatalok védelmére, hanem Zomborban megszervezte a vajdasági magyar írók tanácskozását. Ott döntöttek a Magyar Irodalmi Társaság mint „integráló” ernyőszervezet megalakításáról, amelyben a vezetőség választotta a tagságot, akárcsak az akkoriban létrehozott többi ilyen szervezetben is.

B. Szabó György „felülemelkedési” kísérletét azonban túlhaladta az idő, a szervezet pedig, ahogy megalakult, úgy meg is szűnt. A beavatottaknak – a zavaros viszonyok közepette is – már ebből is látniuk kellett volna, milyen irányt vett az országos politikai akarát.

Volt-e akkor új nemzedék, és ha volt, milyen programcélokkal jött létre? Utólag maguk a résztvevők is úgy nyilatkoztak, hogy egymástól nagyon különböző affinitású fiatalok léptek akkor színre, és programcéljaikat is csak igen kezdetlegesen tudták megfogalmazni. Bori Imre

⁶ --: E számunk munkatársai. – *Híd*, 1950. 4.

közölte őket a *Magyar Szóban*. Mint írta, úgy, ahogy egykoron határozati javaslatként egy „soha meg nem tartott összejeövetelükre” megfogalmazták:

„1. A Március-mozgalom a fiatal magyar írók társulása; 2. A Március-mozgalom célja a fiatal írók bevezetése az irodalomba; 3. Meg kell szüntetnünk az irodalom kívülről való irányítását. Bürokratáknak semmi keresnivalójuk az irodalomban; 4. A vajdasági magyar irodalom csak akkor válhat nagy irodalommá, ha a teljes valóságot tükrözi. A fiatal íróknak elsőrendű feladata, hogy ilyen irányban szolgálják az irodalmat; 5. A fiatal íróknak tanulmányozniuk kell népünk életét (a gyári munkásság megélhetési és munkaviszonyai, problémái; a falusi lakosság élete; »Vajdaság fölfedezése«); 6. Vajdaság magyarsága nemzetiségi problémáinak felvetése és megoldása; 7. Ahogy a lehetőségek megengedik (papírváltás megszűnése), megindítjuk független folyóiratunkat, a »Márciust«, és kiadó-szövetkezetet alapítunk Március-könyvtár néven; 8. Tanulmányozunk és fordítanunk kell a klasszikus és modern nyugati irodalmat; 9. A délszláv irodalmat közelebb kell hoznunk közönségünkhöz.”⁷

Az igazi programot a tartományi kormány meghívására vajdasági körúton tartózkodó Sinkó Ervin fogalmazta meg, amikor 1950. június 20-án Újvidéken a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetsége Magyar Osztályának tanácsstermében találkozott a vajdasági fiatal magyar írókkal.

„Magyarországon a Vörös hadsereg likvidálta a grófok és kapitalisták uralmát. De bármilyen óriási horderejű is ez az esemény, hogy a magyar nép odaát megszabadult a grófok és kapitalisták alól – az a hatalom, amely a népet felszabadította, ugyanakkor hódító is volt, hódító olyan értelemben, hogy Magyarország mindmáig megszállott ország, és szolgailag alárendeli saját érdekeit a Szovjetunió érdekeinek [...] S hogy ilyen körülmények között ott nem fejlődik, nem fejlődhetett ki igazi, szocialista irodalom sem, az természetes. A magyar irodalom, illetve azok a nyilvánossággra kerülő sajtótermékek, amelyek ott megjelennek, szolgai

⁷ Bori Imre: *Húsz év után*. – *Magyar Szó*, 1971. február 20, 9.

másolatai, rossz fordításai a mai szovjet irodalom egyénietlen bizantinizmusának. A magyar irodalomban nehéz valami magyar forradalmiságnak még a nyomát is felfedezni.”⁸

Majd áttért a jugoszláviai helyzet értékelésére:

„A magyar tömegek ma politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradnak hazánk többi népei mögött [...] Mi más lehetne a vajdasági magyar író feladata, mint ezt a fejlődést szolgálni, meggyorsítani, azon lenni, hogy a lehető legrövidebb időn belül eltűnjék az a különbség, mely a társadalmi aktivitás és a politikai érettség tekintetében a magyarság és Jugoszlávia többi népei között még mindig fennáll. [...] A Tájékoztató Iroda béklyóitól felszabadult magyar nép azt kérdi majd tőletek, vajdasági magyar íróktól: ti, akik szabadon élhettetek, alkothattatok, akiknek nem a nagy-orosz politika írta elő, mit és hogyan írhattok, ti, akiknek egyetlen cenzorotok a saját szocialista lelkiismeretetek és felelősségérzetetek volt, ti, akik annyival kedvezőbb helyzetben voltatok, éltetek-e a szabadsággal, mit alkottatok, mit hoztok most nekünk? Vajon nem volna-e szép, ha akkor ti egy sereg magyar könyvre mutathatnátok, melyek az új szocialista magyar kultúrának törtek utat, könyvekre, művekre, melyek majd példái és mintaképei lehetnek amazoknak odaát.”⁹

Valójában tehát két sarkalatos pontja volt ennek a programnak. Egyrészt: a magyarok egyedül Jugoszláviában szabadok, itt alkothatnak szabadon, és a jugoszláviai magyarok feladata az is, hogy fel tudják majd mutatni az egyetemes magyarság számára is az értékeket, ha a többiek is felszabadulnak. Másrészt, ezeket a felmutatandó értékeket még csak ezután kell létrehozni. Térben és időben is lehatárolta tehát ez a koncepció a jugoszláviai magyarság fejlődésének útját. Pontosabban: csak

⁸ A *Híd áprilisi számáról*. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. – *Ifjúság Szava*, 1950. június 24.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*. *Híd*, 2010. 11. 77–79.

⁹ A *Híd áprilisi számáról*. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. – *Ifjúság Szava*, 1950. június 24.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*. *Híd*, 2010. 11. 77–79.

a magyarság vonatkozásában határolta le, miközben a Jugoszlávia felé való nyitottságot, integrációt szorgalmazta. Mi több, azt állította, hogy a jugoszláviai magyarságnak ahhoz kell felzárkóznia.

A pillanatra az ellentmondások egész sora nyomta rá bélyegét. Alapvetően meghatározta Sztálin Tájékoztató Irodájának Jugoszlávia elleni támadása, amelyet követően az országban hadiállapot állt be. A Szovjetunió és szövetséges államainak Jugoszlávia elleni fegyveres támadása se volt kizárva, a gazdasági zárlat nagy megpróbáltatások elé állította az országot, ugyanakkor folyt a politikai leszámolás a keletről támogatott belső ellenzékkel. A JKP V. kongresszusa úgy állt ki „egyetlenül” Tito mellett, hogy a küldöttek a nagy Szovjetuniót éltették. A pártvezetés, a szocialista eszme elárulásának vádját elkerülendő, nem szakított a „szovjet típusú” szocializmus gyakorlatának számos megnyilvánulásával. Ez a köztes állapot sok embert megzavart, nem kis mértékben a pártstruktúrákban is, ahol a háború előtt és alatt szigorú fegyelem és konspiráció alakult ki.

Az „áprilisi Hidasok” fellépése éppen a szóban forgó átmeneti időszakra esett. Nem lehetett még tudni, mi a hivatalos álláspont. Csak a legtájékozottabbak értesültek arról, hogy Kardelj 1949. december 12-én Ljubljanában, a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémián megtartott beszédében kiállt a kultúra és tudomány terén uralkodó viszonyok demokratizálásáért, a Jugoszláv Írószövetség II. kongresszusa még csak 1949. december 26–28-án következett, de annak határozatai sem foglaltak egyértelműen állást a szocialista realizmussal és a művészet „kézi vezérlésével” szemben.

Ugyanakkor az országban egyre szaporodtak az „ifjúsági” jelzöt a nevükben is tartalmazó lapok, folyóiratok, könyvsorozatok. A *Híd* 1950. áprilisi számában Bori Imre ezek egyikét, az *Izvor* című ifjúsági folyóiratot ismertette, azzal a nem leplezett céllal, hogy a példamutatás által saját nemzedékének folyóiratot, kiteljesedési teret követeljen. Kiemelte:

„Az *Izvor*, a horvát fiatalok Zágrábban megjelenő folyóirata, januári számával III. évfolyamába lépett. [...] A horvát ifjúság irodalmi törekvéseit eddig is figyelemmel kísérték, segítették őket, és neves irodalmi folyóiratok közölték írásaikat. [...] Az *Izvor* megjelenése azonban megvál-

toztatta ezt a helyzetet. Új központ létesült, amely jellegénél és célkitűzéseinél fogva is alkalmasabb volt arra, hogy az ifúságot megszólaltassa, maga köré gyűjtse. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a két év alatt sok fiatal író tevékeny munkatársa volt a lapnak, és az egész Népköztársaság területén megtalálta olvasóit, új olvasókat nevelt és új munkatársakat szerzett. A kétezer irodalmi kör beszédes bizonyítéka annak, hogy egy folyóirat mit jelent és milyen szolgáltatásokat tehet. [...] Egy ifjúsági lapnak ez kell hogy legyen a célja: felkutatni az ifjú tehetségeket, megnyitni számukra a nyilvánvalóság [nyilvánosság], az emberek felé az utat, mert fejlődésük más-képpen elképzelhetetlen. A kritika állandóan figyelheti működésüket, s így a fiatal írókat igényességre nevelik, rámutatnak hibáira. Felhívják figyelmét azokra a jelenségekre, melyeknek kiküszöbölésével művének minősége javul, értékben gyarapodik. Ennek segítségével valódi íróvá, alkotó művésszé, a szocialista társadalom munkájának hűséges ábrázolójává, a szocialista ember mérnökévé válhat.”¹⁰

A tagadás kora

Bori Imre gyakran még a napi politikai használat célját alig kielégítő konceptuális elemeknek a felhasználásával is igyekezett koherens rendszert kialakítani. Mint elemzésünk végére kiderül, e „tökéletesítés” során szinte semmi sem marad az eredeti elemekből.

Húszéves volt, amikor kilépett a nyilvánosság elé, és a húszévesek magabiztosságával mondott ítéletet élet és irodalom dolgaiban. Úgy tűnt, a pillanat megfelel lázadó természetének. Hamarosan azonban szembesülnie kellett a közegellenállással is.

A Pedagógiai Főiskola befejezése után, 1951. szeptember 4-5-én még ott volt a zombori irodalmi találkozón, ahol elhatározták a Magyar Irodalmi Társaság megalakítását, és állást foglaltak arról, hogy „az írónak tájszíneken keresztül kell érvényesítenie a valóságot”. Ezután bevonult katonának, és amikor 1952. január 5-6-án Újvidéken a Társaságot

¹⁰ Bori Imre: *Izvor. – Hid*, 1950. 4., 278.

meg is alakították, neki, számos nemzedéktársával ellentétben, távollétében csak tagjelölti státus jutott.

Miután leszolgált, pedagógusi karrierjét Csókán kezdte, az általános iskolában, amit egy interjúban úgy minősített, hogy félretették, mert nem szerették Újvidéken az olyan nagyszájú alakokat, mint ő. Bizonyára jól jellemezte akkori önmagát, mert például amikor még 1951. április 1-jén Majtényi Mihály, a *Híd* akkor kinevezett főszerkesztője értekezletet hívott össze a folyóirat előző évi számainak értékelésére, Bori így foglalta össze véleményét:

„Bogdánfi, Weigand, Urbán csak vendégnek számítanak, Mácsay hanyatlófélben van, Latáktól, Csépetől már semmit sem várhatunk, s Fehér Ferenc lesz az egyedüli vajdasági költő, aki majd »betör« az egyetemes magyar irodalomba.”¹¹

Különösen neuralgikus pontot érintett Lőrinc Péter néven is publikáló Löbl Árpád egyik vitacikkére írt válaszában:

„A felszabadulás óta az írók, akik munkatársai voltak a régi *Hídnak*, nem tesznek mást, mint állandóan védik az újjászületett folyóirat »nemes és forradalmi« hagyományait, és állandóan hangsúlyozzák a lap elévülhetetlen irodalmi érdemeit a múltban és természetesen a felszabadulás utáni időben is. Ennek a mítosz-teremtésnek utolsó láncszeme volt az említett Lőrinc-féle írás. [...] szükséges volt a Mának az igazolására a múltba menni vissza, mai hibák védelmére a múlt érdemeit sorakoztatni fel. [...] megcsontosodva és szellemileg kiürülve találta a lapot a 41-es év. [...] A megszállással megjelenése is lehetlenné vált, csak a felszabadulás után jelent meg újra, tegyük hozzá rögtön, semmit sem változott. Mintha csak átaludta volna azt a négy évet, mintha az alatt az idő alatt semmi sem történt volna. [...] Éppen azzal, hogy a felszabadulással maga a folyóirat nem kezdett új életet, hanem csak a régit igyekezett folytatni, már eleve anakronizmussá és az irodalmi fejlődés kerékkötőjévé vált. Agitált most is, ugyanazokkal az irodalmon kívüli eszközökkel, mint azelőtt, természe-

¹¹ Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért.* – *Híd*, 2011. 1., 112.

tesen az új politikai helyzetnek megfelelően. Azonban az, ami a féllegálításban jogos és egyedül lehetséges, célravezető forma volt, a felszabadulás után szinte semmi hatást nem ért el. [...] A lap a régi páncélt, a megcsontosodott szerkesztési elvet is változatlanul vette át, és most már nem a reakció, hanem az újítás ellen használva, minden egészséges kezdeményezés halálát okozta.”¹²

A sinkói elvek alapján a vajdasági magyar irodalom előzményeit tekintve *A vajdasági ég alatt* című, általa szerkesztett antológia előszavában fogalmazott a legsommásabban:

„Az idő, amelyet ez a költészet magába olvaszt, nem több tizenöt esztendőnél. Együtt született a felszabadulással. [...] Ami ez előtt volt, az nem talajunkból szökkent, hanem idegen égtájak virága volt, és ez nyiladozott a versírók szívében. Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is, 1944-ben kezdődött. A felszabadulással hódíthattuk meg csak ezt a tájat, és az emberi élet itt is teremtődő új körülményei között csak most nyílt először lehetőség évszázadok viharos történelme, harcai, lázadásai, forrongásai, süket évszázadai és lázas napjai után, hogy nemzedékek hagyományokat teremthessenek a maguk életével, vérével, érzéseivel a majdan utánuk felnövőknek. [...] Először énekel a költő felszabadultan, először szólhat rólunk és beszélhet nekünk, nem magánosan, hanem állandóan megújuló hangon természet és élmény változataiban, a maguk hangján daloló költők társaságában. Rövid életű és hagyománytalan mégis. Múltja nincs, csak jelene és leginkább jövője van.”¹³

A kor műveivel szemben sem volt kevésbé kritikus. Még az általa már akkor is becsült Herceg Jánosról is igencsak fölényeskedő hangnemben írt:

¹² Bori Imre: *Tizenöt éves a „Híd”*. Vita Lőrinc Péterrel. – *Ifjúság*, 1951. augusztus 15.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért* –. *Híd*, 2011. 2., 84–87.

¹³ Bori Imre: A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1960, 7–15.

„Herceg nemes polgári humanizmusa lehetővé tette, hogy a kis emberek írója legyen, részvétellel, szeretettel, megértéssel foglalkozzék velük [...] S meglátta, hogy a kisemberek világa is megváltozott, súlypont-csere ment végre, elég indító ok volt, hogy maga is ebbe az irányba induljon el. Az alapokig még nem jutott el, de küszöbén áll. S ha ebben az írásunkban sokat foglalkoztunk írói szemléletének szociológiai alapjaival, és azt kíséreltük megmutatni, hogy annak alapjai a háború előtti iparos-létben gyökereznek, az írónak is segítséget akarunk nyújtani. Herceg ellentmondásos író, s ellentmondásait megmutatva, alapjaira mutatva, bizonyos mértékben már a feloldás lehetőségét is az író asztalára tettük. Herceg János értékes alkotónk, s ezt külön hangsúlyoznunk sem kell. Csak becsületos írói szándékok és értékes megvalósulások válhatnak ki mélyebb hatásokat s támaszthatnak elemzőkedvet. Herceg könyve pedig ilyen.”¹⁴

Még szigorúbb mércével mérte, hogy az egyetemes magyar irodalomból mi az, ami a vajdasági magyar szellemi építkezés során felhasználható. Egyrészt: a magyar irodalomban nincs dráma. Másrészt: az irodalomtörténet nem foglalkozik a szomszéd népek hatásaival. Harmadrészt: az olvasókönyvek századfordulósak. Negyedrészt: hatalmas fehér foltok vannak az irodalomtörténet-írásban.

„Tudjuk: magyar drámairodalom nincs, s ha van is, aligha mérhető a lírikusok hatalmas teljesítményéhez. A XIX. század még fellobbantott két nagy tehetségű drámaíró: Katona Józsefet és Madách Imrét, de a *Bánk bán*on és *Az ember tragédiáján* kívül és a népszínműveket leszámítva szinte semmilyen drámai alkotás nem él a köztudatban. S ha a XX. századot vesszük szemügyre, itt sem rózsásabb a kép [...] A letargia, az ájulás, amely a XVII. században oly jellemző a magyar nyelvű drámairodalomra, mákonyával máig is fogva tartja a drámaírókat. A kezdeményeknek nem akadt folytatása [...] Csak a népszínmű és az operett tört fel és uralta a színpadot, s tartja hatalmában még ma is az emberek ízlését. Nem vigasztaló a kép, s ha arra gondolunk, hogy a vajdasági magyar irodalomból is

¹⁴ Bori Imre: *A kispolgári világ csodája*. – *Híd*, 1960. 7-8., 624–630.

szinte teljes egészében hiányzik a drámaírói törekvés, még inkább el kell szomorodnunk”.¹⁵

Négy évvel később azt is elpanaszolta, hogy „prózáink ma sem erőssége még irodalmunknak, s talán éppen ez az esztendő fogja majd affirmálni csak a jugoszláviai magyar prózairodalmat, drámairodalom egyszerűen nem is létezik.”¹⁶ Ekkoriban még nem részletezte, miért tartható e körülmény olyan lényegesnek. Ezt már csak akkor tette, amikor tagadóan fejtette ki azt a nézetet, hogy a nemzeti irodalom műfaji sajátosságai a magyar néplélek jellemzőire utalnak: „Már-már hinni kezdtünk azoknak az irodalmi babonáknak, amelyek a magyar irodalom egészének természetéről alkotott képünket is behálózzák, ti. abban, hogy a magyar a líra népe, s olyan nagyobb lélekzetű, átfogó szemléletet igénylő műfajnak, mint amilyen a regény is, a magyar irodalomban nincsen talaja, mint ahogy nincsen a drámának sem, amely ugyancsak az egységes koncepciónak, az eszméknek és a szenvedélyeknek a műfaja.”¹⁷

Ugyanilyen hévvel észrevételezte, hogy

„A magyar irodalom története, bár nem egy érdemes művelője volt e tudomány-ágnak, nem tud felmutatni olyan tanulmányt, amely behatóan foglalkozna a szomszéd népek hatásaival, és így kiderítené és rámutatna a jugoszláv irodalom nyomaira, hatásaira a magyar irodalom alakulásában. A jugoszláv irodalom kölcsönözte szín hiányzik a magyar irodalom történetéből, az a szín, amely koronként más-más mértékben és jellegben bukkan fel [...] A magyar irodalom egészen a legutóbbi időkig nem volt kíváncsi arra, hogy mi történik a jugoszláv szellemi életben [...] A vajdasági magyar műfordítás-irodalom 1953 után fog az új jugoszláv költői jelenségek tolmácsolásához [...] A vajdasági magyar nyelvű műfordítás-irodalom törte meg azokat az évszázados hagyományokat, amelyek a jugoszláv irodalomból csak Karadžić népköltési gyűjteményeit volt haj-

¹⁵ Bori Imre: *Drámairodalom nélkül.* – Újvidéki Rádió, Panoráma, 1961. augusztus 18.

¹⁶ Bori Imre: *Húsz év irodalmi élete.* – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1965. november 30.

¹⁷ Bori Imre: *Tíz regény elé.* – *Magyar Szó*, 1970. január 25.

landó vállalni. Az öreg Vujadin és a Koszovói lányka kezdetleges népi életképei helyett azokat az irodalmi szövegeket tolmácsolja, amelyekben a szocialista gondolat magas fokú eszmeisége párosul mély művészettel.¹⁸

Tanulmánya végén megjegyezte ugyan: „Írásom nyomdába kerülése után jutottam Szászy István fordításkötetéhez [...] valamint Erődi Béla fordításában *A Balkán félszigeti népek költészetéből című gyűjteményéhez*”, de mindegyre csak legyintett, mondván, hogy e tények „lényegesen nem változtatják meg azt a képet, amit írásomban megrajzolni igyekeztem”.¹⁹

Sőtér István *Nemzet és haladás* című könyvét méltatva Bori Imre rámutat

„arra a hiányosságra [...], amely könyve összehasonlító irodalomtörténeti fejezetében fedezhető fel. Akkor, amikor a »nemzeti irodalom kialakulásának« problémáiról szól, a magyar irodalom párhuzamaiként az orosz és a lengyelt említi, s a népiességgel kapcsolatban is Kelet-Európa irodalmából nem egyet említ [...] ám délszláv példái nincsenek, holott éppen a délszláv irodalmak analógiái kínálják a legtöbb párhuzamot, amelyekkel a magyar irodalomnak kétségtelenül kapcsolatai is voltak, sokkal nagyobb mértékben, mint az oroszsal vagy a lengyellel, mi több, ezek az irodalmak ugyanabból a talajból táplálkoztak, mint a magyar is, s annál feltűnőbb ezek hiánya Sőtér szemlájében. E hiányt pedig aligha lehet mással magyarázni, mint azzal az egyszerű ténnyel, hogy ilyen jellegű kutatások alig folytak, s a feltárt eredmények sem szívódtak fel az irodalomtörténeti köztudatban. Ez a hiány Sőtér könyvében figyelmeztet a mi feladatainkra, s a kutatás fehér foltjaira is”.²⁰

„Olvasókönyveink őstípusait a századvég Osztrák–Magyar Monarchiájának szellemében kell keresnünk, abban a szellemben, amely kitermelte

¹⁸ Bori Imre: *Az élet szolgálatában (A műfordításról)*. – *Híd*, 1960. 11., 892–893.

¹⁹ Bori Imre: *Az élet szolgálatában (A műfordításról)*. – *Híd*, 1960. 11., 892–893.

²⁰ Bori Imre: *Nemzet vagy haladás – a magyar irodalom egy aspektusának vizsgálata*. – *Híd*, 1965. 1, 128–135.

Szabolcska Mihály költészetét, Göre Gábor figuráját, a pedagógiai célzatú tanítások tömkelegét [...] Az irodalom és a művészetek előtti ősállapotoknak ez a szelleme, ma már ki tudja miért, befészkelte magát a felszabadulás után készült olvasókönyveinkbe is [...] Itt van azonban az ideje annak, hogy leszámoljunk a gyerekeknek szánt irodalom körüli balhiedelmekkel [...] hadd áramoljon egészséges, friss levegő beléjük.”²¹

Amikor doktorálása kapcsán Gion Nándor egy interjúban megkérdezte, hogy „Az eddigi Radnótiról szóló irodalomhoz viszonyítva milyen új szempontból vizsgálta a költő életművét és milyen új mozzanatokról számol be disszertációjában”, Bori Imre így válaszolt:

„Rögtön le kell szögezmem, hogy komoly Radnóti-irodalom ma sincs [...] Paradoxonnak látom, hogy a legjobb Radnótiról szóló tanulmányok filológiai vagy stilisztikai jellegűek [...] Ebből következik, hogy az új mozzanatokról feltett kérdésre meglehetősen nehéz felelni. Eltekintve ugyanis néhány vázlatos kísérlettől, ez a disszertáció kísérte meg először Radnóti költészetének természetét fejtegetni egy nagyobb lélegzetű munkában, tehát új mozzanatok lépten-nyomon felbukkannak”.²²

Sorolhatnánk még a példákat. Bori Imre szellemi fejlődésében ez a radikális tagadás időszaka. Az igenlésekkel ekkortájt kevesebb szerencséje volt. Így például a katonaságból hazatérve azon frissiben méltatta Mile Milatović *Andrija Hebrang esete* című könyvét. Mile Milatović egy államügyész volt, Andrija Hebrang pedig egy horvát politikus, aki ellen a tájékoztatóirodás időkben Tito koncepciók pert rendeztetett, amelyet éppen a nevezett államügyész bonyolított le. Ezt igyekezett indokolni a hivatalos propaganda szemszögéből a könyv, amelyet magyarul is kiadtak. Bori ilyeneket írt róla:

„Ahogy belemélyedtem az olvasásba, nem a hazaáruló Hebrang Andrija bírósági esete bontakozott ki előttem, és Milatovicot nem vizsgálóbírói

²¹ Újvidéki Rádió, *Kultúrrevü*, 1961. október 17.

²² Újvidéki Rádió, *Panoráma*, 1963. december 13.

ügyességéért dicsértem, hanem azért a merészségért, ahogyan meg merte írni és meg merte közelíteni a hazaárulás lélektani problémáját is. És ezt érzem döntőnek ebben a könyvben. Mert a hazaárulás nem új dolog, a világirodalomnak nem egy alkotása van, ahol ezzel a problémával mattat az író, de még nem találtam egy könyvet sem, ahol a modern hazaárulás rafinált és kifinomult, szinte mesteri technikával véghezvitt tettét ilyen nagyszerű ábrázolásban olvashattam. [...] Így, ilyen gyalázatosan még nem árultak hazát, mint ahogyan Hebrang Andrija tette, és kevés könyvet ismerek, amelyben ennyire szépen kidomborították volna a jellemzően sajátos jugoszláv problémákat.”²³

Andrija Hebrangot 1992-ben Horvátországban rehabilitálták. Mile Milatovićból nem lett író, mi több, a könyvet biztosan nem ő, hanem valószínűleg Dobrica Ćosić írta Aleksandar Ranković belügyminiszter megrendelésére. Bori Imre a kérdés esztétikai vonatkozásában nem tévedett, Major Nándor pedig visszaemlékezésében szükségesnek tartotta megjegyezni: „Amikor Bori Imrével 1952-ben Szarajevóban élvezettel elolvastuk az *Andrija Hebrang esetét*, álmunkban sem gondoltunk arra, hogy a háttérben mennyi titokzatos összefüggés, bonyodalom, sőt aljasság rejlik. S abból az elkövetkező években mi minden kerül napvilágra. S mi marad titoknak évtizedek múltán, a mai napig is.”²⁴

Az építkezés

Bori Imre Újvidékre való visszatérése Szabadkán át vezetett, ahol 1956 szeptemberétől a Tanítóképzőben tanított. Gyorsan bekapcsolódott a város szellemi életébe: a *Rukovet* című folyóirat szerkesztőségének tagja lett, és ő is ott volt azok között, akik 1958-ban kezdeményezték az *Életjel Irodalmi Élőújság* megalakítását. A tanítást is élvezte:

²³ Bori Imre: *Andrija Hebrang esete*. – *Híd*, 1952. 11., 694.

²⁴ Major Nándor: *Bonyodalom egy szerzőség körül*. – *Híd*, 2012. 8., 88–106.

„Nem kellett dogmatikusan szocialistának lenni, a tanárember szabadsága pedig az interpretáció szabadságában nyilatkozhatott meg. Hadd emlékeztessenek arra, hogy a tanítóképzőben én már szabadon beszélhettem például Baudelaire-ról, és egy ilyen Baudelaire-óra szabadította ki Domonkos Istvánból a költőt: utána három napig nem járt órákra, mert állandóan Baudelaire-t olvasta. [...] A magam meggyőződését képviseltem a katedrán is. Az elmúlt ötven évben nem voltam hajlandó kétlaki módon sem élni, sem gondolkodni.”²⁵

Közben minden hónapban jelent meg tanulmánya a *Híd*ban, amelynek 1956 januárjától szerkesztőbizottsági tagja volt, gyakran írt az Újvidéki Rádióknak, és többször szerepelt az újvidéki Ifjúsági Tribün műsoraiban.

Amikor 1960 táján eljutott a tagadás tetőfokára, olyan új helyzetbe került, amelyben a tagadás már nem volt elég, valamire igent is kellett mondani: az újvidéki Bölcsészkaron létrejött Magyar Tanszék tanársegédje lett.

A Tanszék

Szerbia Képviselőháza 1954-ben döntött arról, hogy a Belgrádi Egyetem keretében bölcsészettudományi és mezőgazdasági kart alapít Újvidéken. Az előkészítő bizottság a bölcsészkar keretében hat tanszak létrehozását irányozta elő, ezek között volt a magyar is.

A történelem, a jugoszláv irodalom és szerbhorvát nyelv, akárcsak az angol és a német tanszak, már 1954 októberében megkezdte a munkát, a magyar tanszék megalakulásával kapcsolatban azonban számos nehézség merült fel. A lektorátus is csak 1957-ben kezdett működni, eközben folyt a vita arról, hogy a magyar tanszék anyanyelvű legyen-e, vagy tartsák-e az előadásokat szerbhorvát nyelven, hogy „a nem magyar

²⁵ Kontra Ferenc: *Irodalom a határzónák mögött. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal.* – *Magyar Szó*, 1995. október 29., 13.

anyanyelvűek is könnyebben bekapcsolódhassanak a munkába”.²⁶ Nagy gondot jelentett a káderhiány is, és mind a vajdasági magyar politikai elit, mind a szerb egyetemi értelmiség részéről ellenállás is mutatkozott. Az akkori viszonyokat jól szemlélteti Farkas Nándornak, a Vajdasági Magyar Kultúrtaács elnökének 1953. augusztus 20-án kelt levele, amelyben tájékoztatta Sinkó Ervint, hogy

„Ez a katedra valószínűleg nem oldódik gyorsan meg. [...] A legnagyobb kérdés a káderkérdés. A szerb elvtársak itt majd-majd nem akarják elhinni, hogy nincs egy becsületes ember se a katedrára. Akik vannak, nem jöhetnek számításba, és nem is nagyon vannak. Szabadkán van Balázs Piri (másik nevét nem tudom),²⁷ aki a magyar irodalom tanára a magyar tanítóképzőben, azonban képzettségénél fogva, valamint a magatartása is olyan, hogy nem jöhet számításba. És nincs is más senki. A fiatalok közül itt van Szabó György, azonban nagyon gondolkozunk és habár bizonyos erkölcsi kötelezettségünk van vele szemben, mégis jól meg kell gondolnunk a dolgot. Rajta kívül nincs is más senki. Éppen az a baj, hogy Szabó György körül, vagy mellette a főiskolán nem nevelkedett ki senki az alatt a néhány év alatt. A mi számunkra a magyar nyelv és irodalom katedrája nemcsak a tanárok kiképzése a középiskolák felső osztályai számára. Ez nem is olyan fontos kérdés, habár ez is égető, mivel nincsen egyetemi végzettséggel bíró magyar irodalom tanárunk, viszont a decentralizáció folyamata megindította a törekvést a mind újabb magyar nyelvű gimnáziumok megnyitására [...] Véleményünk szerint sokkal fontosabb a társadalmi szerepe a katedrának vajdasági magyarságunk és jugoszláviai közéletünkben. Hogy itt mennyire rosszul állunk, és hogy a különféle ferdeségek, magyarkodó és izolációs törekvések mennyire felszínre kerülnek, azt hiszem, az elvtársnak nem kell bizonygatnom. A két-három évvel ezelőtt lefolyt *Híd* ifjúsági száma²⁸ körül kirobbant vita is, azonkívül azóta egész sor kérdésben jelentkező elhajlások, a jugoszláv egyetemesség negálása és helyette a különféle kisebbségi maga-

²⁶ *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*. Novi Sad, 1984, 91; Szeli István közlése in Vékás János: *Utak*. Újvidék, VMMI, 2010, 435.

²⁷ Aladár.

²⁸ Az 1950. évi „áprilisi Híd”.

tartás szinte állandóan óvatosságra int bennünket a magyar katedra megnyitása körül. A most folyó 1848 körüli vita²⁹ is ezt az óvatosságot húzza alá. Olajos álláspontjai majd-majd fölnyitották az összes sovíniszta szelepeket. és a leglehetősebb emberek, a kispolgárok védik tőlünk 1848-at, mintha mi ellene volnánk, és mintha mi lebecsülnénk, csupán az ünneplés ellen foglaltunk állást, amelyet Olajos az előbbi években igen-igen szorgalmazott. Ilyen viszonyok között fölemelni az egyetemi katedra piadesztáljára Szabó Györgyöt, vagy hozzá hasonlót nagyon, de nagyon félős dolog, olyan következményei is lehetnek amit mi pillanatnyilag nem is látunk. Ezért vagyunk mi nagyjából a katedra megnyitása ellen pillanatnyilag. Később majd meglátjuk.”³⁰

Ugyanakkor Farkas Nándor volt az, aki „Nagy Józseffel együtt ment Zágrábba Sinkó Ervinhez (Miroslav Krležához is), hogy hivatalosan megkérje: legyen az induló Magyar Tanszék ordináriusa.”³¹ Sinkó Ervin Krležán át egészen Titóig terjedő politikai befolyására volt szükség ahhoz, hogy 1959 őszén, tehát öt évvel az újvidéki Bölcsészkar megalakítása után beiratkozhasanak az első hallgatók a Magyar Tanszékre, és megkezdődhessenek az előadások. Sinkó Ervin 1959. szeptember 7-én írta Rehák Lászlónak:

„Levelet kaptam Penavin Olgától. Közli velem, hogy kik pályáztak, és egyben a véleményét is, mely szerint Szabó György adná elő a régi irodalmat,

²⁹ Farkas Nándor a *7 Nap* 1953. március 8-i számában az 1848-as magyar forradalom megünneplésével kapcsolatban kijelentette: „március 15-t nem kell és nem is szabad (nem a hatóság miatt) ünnepeelnünk” mert „a magyar dolgozóknak ma nincs mit ünnepeelniük a burzsoá demokratikus forradalom győzelmén”. Olajos Mihály a *Híd* 5. számában (1953. május) kifejtette ellenvéleményét. Ebből a folyóiratban vita kerekedett, amelyben Varga László (1953. július), Olajos Mihály és Bálint István (1953. augusztus), majd Sztáncsics András (1953. október) vett részt. Ekkor a szerkesztőség lezártnak nyilvánította a vitát, a témával kapcsolatos értekezletet beharangozva, aminek megszervezésére nem került sor. Farkas Nándor többet ez ügyben nem szólalt meg nyilvánosan, de a vitával kapcsolatos álláspontja megismerhető a Sinkó Ervinnek írt idézett leveléből. Bővebben lásd Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954*. Zenta, VMMI, 2011.

³⁰ Uo., 295.

³¹ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I. Újvidék*, Forum, 2002, 283.

asszisztens Bóna Júlia, Bori Imre, lektor Dávid András, könyvtáros pedig Sörös Piroska lehetne. Hangsúlyozza, hogy nem akar engem befolyásolni, s kér hogy közöljem a döntésem – szükségük van rá a referátum megírása miatt. Én egy időben ezzel a levéllel válaszolok neki, hogy minthogy a pályázók legnagyobb része számomra ismeretlen, nem tudok dönteni, hanem lépjen Önnel érintkezésbe s majd Önnel egyetértésben írja meg a referátumot. Magamnak tartom fenn a feladatot, hogy személyes megismerkedés után a megválasztottak munkakörét kijelöljem. Egyébként mást se teszek, mint készülök a rám váró munkára [...] A pályázók, akiket Penavin Olga felsorol: Szabó György, Bori Imre, Bóna Júlia, Jámbor László, Dávid András, Pénovázt Antal, Sörös Piroska, Katona Jozefine³²

Amikor Sinkó Ervin tanszékvezető mint meghívott professzor 1959. október 21-én elmondta székfoglaló beszédét, a Magyar Tanszéken rajta kívül egy docens (dr. Penavin Olga), egy szakmunkatárs (B. Szabó György), egy tanársegéd (Jámbor László) és két gyakorlatvezető (Bori Imre és Ágoston Mihály) volt alkalmazásban.³³ Ettől kezdve Bori Imre egész élete ehhez az intézményhez kötődött. Építkezni kellett. Egyrészt intenzív múltfeltárásba kezdett, másrészt kiterjesztette érdeklődését az egyetemes magyar irodalom jelenségeinek újraértelmezésére, külön figyelmet fordítva az irodalmi avantgárd jelenségeire.

Politikai értelemben mindkét cselekvés annak az állásfoglalásnak a gyakorlati alkalmazása volt, hogy a magyar szellemi örökség egyetemlegesen megillet minden nemzetrészt, s az abból való építkezéshez mind-egyiknek joga van. Mi több: enélkül lehetetlen lenne bármelyiket nem-hogy továbbfejleszteni, de akár életben tartani is. Paradoxon, de tény: ezzel az állásfoglalással Bori, aki később az „önálló jugoszláviai magyar nemzet” létrejöttének esélyeit fontolgatta, gyakorlati tevékenységében az egyetemes magyarság eszméjének egyik leghatékonyabb munkása volt, természetesen csak azoknak a szemében, akik a közös kulturális

³² Sinkó Ervin levelezése II, 109. sz, 121-122.

³³ Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984. Novi Sad, 1984, 92.

örökség összetartó erejét nem ideológiai-hatalompolitikai célokra akarták felhasználni.³⁴

Bori Imre törekvései számára a pillanat azért is alkalmas volt, mert a hatvanas években erősödtek föl a Vajdaság autonómiájának kiterjesztésére vonatkozó politikai törekvések. A tartomány nagyobb önállóságát követelők egyik érve a Vajdaság többnemzetiségű jellege volt, s különösen az 1966. évi brioni plénum, vagyis az ország föderalizálását ellenző Aleksandar Ranković belügyminiszter kiiktatása után polgárjogot nyert az olyan érvelés is, hogy a nemzetiségek jogait a nagyszerb unitarista nacionalizmussal szemben csak a tartományok autonómiájának megerősítésével lehet megvédeni.

E körülmények közepette szélesebb tér nyílt a múlt sajátos vajdasági emlékeinek feltárására és népszerűsítésére, beleértve a vajdasági kisebbségek örökségét is. Emellett fellendült a kisebbségi önszerveződés

³⁴ Például: „Karoljuk fel a JKSZ VIII. Kongresszusán meghirdetett ideológiai tisztulási szándékot, nyújtsunk a magyar–jugoszláv kapcsolatok sajátosságai által kínálkozó lehetőség alapján és a magunk szerény erejéhez mérten segítséget az ideológiai tisztulási folyamathoz [...] kivennénk részünket abból a küzdelemből, amelyet a Szovjetunió és a szocialista országok Jugoszlávia viszonylatában az ideológiai, szellemi befolyásuk növelése érdekében folytatnak.” (MNL MOL XIX-J-1-j 63. doboz IV-14 tétel. Zágor György belgrádi magyar nagykövet: Javaslatok a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1965. évi fejlesztésére. Belgrád, 1964. december 23.) Vagy: „Nagykövetségünk a korábbinál nagyobb figyelemmel kíséri a jugoszláviai magyarság – gyakorlatilag a vajdasági magyarság – kulturális életét, különös tekintettel a vajdasági magyar értelmiség és az írók körében zajló változásokra, eseményekre. [...] megkülönböztetett figyelmet érdemel ez a terület azért is, mert sajátos politikai-társadalmi viszonyai következtében bizonyos szituációban fő működési területe lehet a két ország közötti érdekeinek és elképzeléseinknek megfelelő kapcsolatok fejlesztését realizálni kívánó törekvésekkel – különböző okokból – szemben álló irányzatoknak, erőknek. Ez a veszély különösen fennáll a vajdasági magyar értelmiség, elsősorban az írók és irodalomkritikusok részéről, akiknek egy része ma is igényt formál arra, hogy az illetékes jugoszláv tényezők az ő szemszögükből értékeljék az általános magyarországi helyzetet és a két ország kapcsolatainak perspektíváját. Ugyanakkor a nagykövetség arra törekszik, hogy differenciáltan foglalkozzék ezekkel az emberekkel, illetőleg csoportokkal, támogassa a mi számunkra is pozitív kezdeményezéseket s közömbösítse, elszigetelje azokat a tendenciákat, amelyek a szubjektív véleményeket, egyéni, vagy csoportérdekeket igyekeznek a két ország közötti hivatalos kapcsolatok és az állami politika rangjára emelni.” (MNL MOL XIX-J-1-j 52. doboz, 72-7 tétel. Iktatószám: 00907/12. Marjai József belgrádi magyar nagykövet: Magyarországi és a jugoszláviai magyarság kulturális kapcsolatai. Belgrád, 1968. június 29.)

folymata is, esetenként akár a vertikális szerveződés jellegét is magára öltve, amelyet azonban hivatalosan továbbra is tiltott a pártpolitika.

A Vajdaság Föderáción belüli pozíciójának erősödésével járó új helyzetben a vajdasági magyar elit tagjai az alkotás lázában égtek: úgy érezték, most valóban elérkezett annak az ideje, amiről Sinkó úgy beszélt, hogy a jugoszláviai magyarság szellemi értékeit még csak ezután kell létrehozni. A fölülnézet illúziója hatott rájuk.

Párbeszéd a múlttal

Tanszéki feladatairól Bori Imre így nyilatkozott:

„Magam a rendszeres feltáró munkát 1964-ben kezdtem meg, amikor az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékén a 20. századi magyar irodalom történetének oktatása mellett új tantárgyként tanítani kezdtem a Jugoszláviai magyar irodalom története és a Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok története című tárgyakat is.”³⁵

Ez idő tájt értékelte át radikálisan a múlthoz való viszonyulását. Mint emlékezünk, *A vajdasági ég alatt* című antológiájának előszavában még azt állította, hogy „Költészetünk igazi története [...] 1944-ben kezdődött.”³⁶ Mindössze három évvel később erről az álláspontjáról azt írta:

„A frissen indulás büszkesége, a tehermentes start sokunkat elringatott már: nincsen mivel számolni és leszámolni, miénk a világ, mi majd csinálunk irodalmat! És újra és újra »felfedezzük Amerikát« [...] Így továbbjutni persze nem lehetett, csak elindulni.”³⁷

³⁵ Lábadi Károly: *Látogatóban Bori Imrénél – Magyar Képes Újság*, 1980. február 15., 28–29.

³⁶ Bori Imre: A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1960., 7–15.

³⁷ Bori Imre: *Örökös indulások*. – Újvidéki Rádió, Panoráma, 1963. február 15.

Majd néhány hónappal később kifejtette a revideált álláspontja mögött meghúzódó egykori megfontolásokat is:

„E sorok írója, évekkal ezelőtt, türelmetlenségében azt latolgatta, hogy tehertétel-e a múlt, és örült annak a ténynek a felfedezésekor, hogy a jugoszláviai magyar irodalom mai élete nem hordozza a múlt tehertételét, nem kell olyan örökséggel számolnia, amely különben sem volt valami fényes, hiszen még a nagy múlt is nehéz és nyomasztó lehet, hát még az olyan, amelyet követni sem lehet, amely nem ihlető. Legyünk önmagunk ősei – hirdette e sorok írója, menjünk csak előre, nem érdemes hátratekinteni! A múlt helyett ott a jövő, hódítsuk meg azt! De ma már, hogy a negyvenes évek hősi korszaka is végérvényesen történelemmé vált, mintha megnyíltak volna érzeink a távolabbi múlt jelenségei iránt is. [...] Csak le kell számolnunk számtalan előítélettel, amely bennünk és környezetünkben él, kezdve attól, hogy lenézzük mint nem modernet, nem mait ezt a múltat, egészen addig, hogy szégyelljük múltunkat, és nem őrizzük emlékeit, nem akarunk hivatkozni rájuk, nem élünk velük”.³⁸

Majd pedig:

„Jelezhettük nemegyszer, hogy mindinkább előtérbe kerül ennek az irodalmi múltnak a kérdése, feltárásának szükségessége, megnézni, hogy tulajdonképpen mi az, amit az elmúlt majd fél évszázad folyamán ez az irodalom produkálni tudott, valójában milyen utat is tett meg. Jelezhettük azt is, hogy milyen nehézségek várnak a kutatóra. Az anyag nincs összegyűjtve, szinte még előmunkálatai sem indultak meg, más része pedig elveszett. Ebben a pillanatban például az *Út* című folyóirat egy teljes gyűjteménye szép álom csupán, pedig rendkívül érdekes és értékes anyagot tartalmaz, még ott, a húszas években, a kezdeteknél szinte. Ám az, hogy nemcsak története van ennek az irodalomnak, hanem hogy sürgős is foglalkozni történetével, a *Szervezett Munkás* című lap forgatása győzött meg [...] Rejtett értékek kincsesbányája tehát irodalmi szempontból a *Szerve-*

³⁸ Bori Imre: *Kulturális múltunkról*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1963. július 31.

zett *Munkás*, mint ahogy az egykori lapok, kiadványok betűtengere is fel nem fedezett gazdagságunkat hirdeti”.³⁹

Az 1960-as évek első felében íródtak a fenti szövegek, amelyekben még csak „az elmúlt majd fél évszázad” időszakára merészkedik visszahátrálni a múltba, óvatosan, mindenekelőtt munkásmozgalom-történeti példákkel érvelve. Amikor viszont örömmel újságolja, hogy „éppen tegnap határozta el a Forum Könyvkiadó Tanácsa, hogy 1972-ben egy új könyvsorozatot indít Kövek címen, mely olyan szövegeket tenne hozzáférhetővé az elmúlt ezer esztendő hazai magyar művelődéstörténetéből, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy történelmi tudatunknak is alapjai lehessenek a megújult történelemtanítással együtt”, akkor büszkén szögezi le: „Itt az ideje, hogy meglássuk és felfedezzük önmagunkat”.⁴⁰

Oktatás

Nos, a múltnak a megláttatása – „önmagunk felfedezése” céljából – a legnagyobb hatékonysággal az iskolában folyik. A Tartományi Oktatásfejlesztési Intézetnek a történelemtanárok számára rendezett szemináriumára kapcsán Bori kifejtette:

„Ezen a szemináriumon derült ki a legegységelműbb módon, hogy a történelem éppen úgy fontos, mondjuk így jobb kifejezés híján, »nemzeti« tárgy, mint az anyanyelv vagy az anyanyelvű irodalom, a zenei és a képzőművészeti anyanyelv mellett. [...] Csak akkor lehetnek tanulóink teljes értékű, hazánk más népei fiaival egyenrangú egyéniségei, ha népük történelme is mögöttük áll, minthogy minden nép mögött ott van a saját történelme.”⁴¹

³⁹ Bori Imre: *Irodalmunk egy szakasza*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1965. december 14.

⁴⁰ Bori Imre: *Egy új könyvsorozat kapcsán*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. szeptember 21.

⁴¹ Bori Imre: *A történelemtanításról*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. szeptember 14.

Szorgalmazta egy nemzetiségi oktatásfejlesztő intézet megalakítását, elégedetlenségét fejezve ki az akkor működő, egységes Tartományi Oktatásfejlesztő Intézetnek a nemzetiségi oktatáshoz való viszonyulásával:

„Elgondolkodtató például, hogy ennek az intézetnek a szemében a nemzetiségi iskolaügy még mindig a »speciális feladatok« között áll, gondosan elválasztva a szerbhorvát tagozatok problémáitól”⁴²

Amikor a *Magyar Szóban* „lelkes hangú tudósítás” jelent meg az újvidéki városi pedagógiai intézet kezdeményezéséről, amely a szerb nyelvű tagozatokon tanuló magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvápolását célozta, Bori egyértelműen kifejtette véleményét:

„A valódi, s el nem odázható feladat mind gyakorlati, mind politikai vonatkozásokban, az, hogy minden tanuló a maga anyanyelvű tagozatán tanuljon. A magyarok is”⁴³

Szóvá tette, hogy

„A szabadkai tanítóképző tájékán mind gyakrabban hallani, olyan tervekkel foglalkoznak iskolaügyi hatóságaink, hogy kultúránknak ezt a fontos intézményét Szabadkáról Zomborba kellene helyezni. Ahogy mondják, egyelőre feketekává mellett hangzanak el az ilyen vélemények, s éppen ezért talán nem is kellene reflektálni rájuk. [...] Ez az intézkedés semmiképpen sem szolgálná iskolaügyünket, és kulturális törekvéseinket is kompromittálná. A tanítóképzőnek Szabadkáról Zomborba való áthelyezése ugyanis nem a magyar nyelvű iskoláztatás belső szükségéből következő intézkedés lenne, hanem előttünk homályban maradó célokat szolgálna.”⁴⁴

⁴² Bori Imre: *Az iskolaügyi intézményei*. – *Magyar Szó*, 1969. március 30.

⁴³ Bori Imre: *A nyelvi vitán innen és túl*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. november 9.

⁴⁴ Bori Imre: *Iskola, hagyomány, politika*. – *Magyar Szó*, 1969. április 6.

Intézményesedés

1966 végén Bori egyik írásában feltette a kérdést:

„Az igények lanyhasága vagy a körülmények hozták-e, hogy nincsenek intézményeink, melyek a feltérképezésnek, a begyűjtésnek, az összegezésnek a mun káját, s ezen túl a tudatosításukat végeznék? A felelet sokkal bonyolultabb, minthogy igennel vagy nemmel felelhetünk, ám mind nyilvánvalóbb, hogy kultúránk konstituálódásának az igénye, aktív kulturális életünk intenzitása el sem képzelhető intézmények nélkül, mert azok a szervezeti formák, melyeket kialakítottunk, az ilyen feladatoknak csak egy kis hányadát vállalhatták, vagy egyszerűen lemondtak feladataik teljesítéséről, így arról a szellemi áramkőről is, amely vonzásában tarthatta volna a szellemet, aktivizálta volna a kultúrának és az embernek a kapcsolatát szellemi életünk területén is.”⁴⁵

Néhány hét múlva arról számolt be, hogy

„Az utóbbi napokban többször is olvashattunk egy hungarológiai intézet felállításának a szükségességéről: a Tartományi Pártvezetőség kibővített plénumán is szó esett róla, a *Magyar Szó* cikkírója pedig B. Szabó György kiállítása kapcsán emlegette: »Ezt a számunkra, a kisebbségi magyar művészet és művelődés szempontjából olyan fontos anyagot egy magyarság-kutató intézetnek kellene megvásárolnia, mert különben félok, hogy még azt sem tudjuk megőrizni, amit már oly nehezen megszereztünk«. A kétnyelvű közigazgatás szükségleteit szolgáló jogi-terminológiai szótár készítését tehát éppen úgy egy hungarológiai intézet feladatának tudják, mint képzőművészeti alkotások begyűjtését, melyek »művészi valóságunk«, létünk hirdetői. [...] Paradoxonszerű ugyanis, hogy évszázadok óta élve a földön, a velünk együtt élő népektől eltérően, nálunk alig gondolt valaki is arra, hogy kulturális életünk, művelődésünk emlékeit számba vegye, és azt elevennévé téve a szerves élet teljességét hirdette volna meg.”⁴⁶

⁴⁵ Bori Imre: *Isten pénze*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1966. XII. 27.

⁴⁶ Bori Imre: *Hungarológiai Intézet*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1967. január 17.

Fél évvel később a *Híd* közölte a Hungarológiai Intézet megalakítására vonatkozó kezdeményezés megszövegezésével megbízott munkacsoport (Bányai János tanársegéd, dr. Bori Imre docens, Major Nándor író, Olajos Mihály társadalmi-politikai munkás, dr. Szeli István docens) indítványát:

„A Hungarológiai Intézet megalakítását elsősorban a társadalmi élet által felvetett és sürgős megoldásra váró problémák, valamint a tudományos kutatástól mindeddig érintetlenül hagyott kérdések nagy száma teszi indokolttá. A jugoszláviai magyar szellemi élet jóval többre képes, mint amennyit eddig felmutatott, s kétségtelen, hogy megfelelő munkaformák között e téren a szakérők szervezett és céltudatos munkája jelentősebb eredményekhez vezetett volna. [...] Az intézet megalapítója Vajdaság Autonóm Tartomány Szakupstinája. Az intézet működését a tartományi költségvetés és a megfelelő alapok pénzelnék. Ezt a javaslatot a Tudományos Kutatómunkát Koordináló Tartományi Tanács felkérésére a Bölcsészkar Magyar Tanszékének keretében megalakított munkacsoport dolgozta ki. Az előzetes tervezet megvitatására a Tanszék saját tagjain kívül meghívta a kiemelkedő vajdasági magyar tudományos munkások és közéleti emberek egy nagyobb csoportját. A javaslat végleges kidolgozása e kb. 25 részvevővel megtartott tanácskozás alapján történt.”⁴⁷

1969 februárjában az intézet már meg is kezdte működését.⁴⁸

Az intézményrendszer bővülésének időszakára esik Bori érdeklődésének kiszélesedése: az irodalom nem értelmezhető anélkül, hogy el ne helyeznénk a kulturális jelenségek egészének összefüggéseibe, s a kultúra se értelmezhető a társadalmi szerkezet egészéből kiragadva. Így tágul szemhatára előbb a néprajz, a zene és a képzőművészet, majd a szociológia és a közgazdaság irányába. „Béna és bénult idegpályák késleltetik kulturális életünk akcióit, mindenütt a késlekedés, a tétovázás

⁴⁷ *Indítvány a Hungarológiai Intézet megalakítására. – Híd, 1967., 5., 403–408.*

⁴⁸ *Filozofski fakultet 1954–1984. Novi Sad, 1984, 92–93.; Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. – Magyar Tudomány, 1991. 4., 460–471.*

jeleivel találkozunk, amikor kulturális ügyeinkről van szó” – írja, siettetve a intézményesedést.

„Első helyen kétségtelenül az anyanyelvű iskoláztatás kérdése áll. Olyan válsággal állunk szemben, amely egészen nyilvánvalóan nem tűr immár semmiféle halogatást. [...] Hasonlóképpen fontos a művelődési életnek az újrászervezése is. Az ezzel kapcsolatos nézetek ugyanis nem tettek egyebet, mint »befagyasztották« a magyar művelődési életet, s megme-revedtek maguk a nézetek is, holott kétségtelenül szükséges, hogy végre társadalmi üggyé váljon a művelődési tevékenységnek a legtömegesebb formája. Nyilván nem lehet megelégedni azzal az előítélettel, amely az »elkülönülés« veszélyét hangoztatva, objektíven a kulturális munka fellendülését akadályozza, művelődésünk előrehaladását gátolja. A béna idegpályák meglétét bizonyítja azután az a késlekedés is, amely az újvidéki magyar színház megalapításának, a televízió újvidéki stúdiójának és a magyar nyelvű műsorok bővítésének munkája területén tapasztalható. [...] Vagy itt van a magyar nyelvű pedagógiai folyóirat megindításának az ügye [...] nincs is hírünk arról, hogy mikor realizálódik ez a terv. [...] Abszurdum lenne ugyanis, ha valamiféle türelemjátékká válnának létfontosságú kulturális kérdéseink, s nem kerülnének egymás látótávolságába igények és megvalósulások.⁴⁹

Egy héttel későbbi cikkében vitába száll az „elkülönülés” vádjával is, amelynek szellemében véleménye szerint a nemzetiségek kulturális fejlődését visszafogják:

„Legélesebben a tömeges kulturális tevékenységről, a művelődési egyesületek munkájáról, e munka tartományi szintű összefogásáról folytatott vitákban merül fel ez a gondolat, anélkül azonban, hogy egyszer is megvizsgáltuk volna, miben állhat az a bizonyos »elkülönülés«, másfelől pedig szemügyre vettük volna a kultúrának azt a modelljét, amelyet eszményinek tartunk, vizsgáltuk volna a nemzeti vagy nemzetiségi kultúrák természetét. S mert ezt nem tettük, s mindennek a kultúra-modellnek a leírását

⁴⁹ Bori Imre: *Béna idegpályák.* – *Magyar Szó*, 1969. október 5.

sem bírjuk, sokszor azzal a benyomással olvassuk a kulturális elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, hogy azok alapján véve előítéletek, s a valóságos életben nem sok fedezetük van, s nem eredményezhetnek mást, mint a kulturális akciók lelassítását, a kultúra báb-állapotának a fenntartását. Alapvető kérdés ezen a téren a kultúra fogalmának az értelmezése – mindenekelőtt nemzeti és nemzetiségi szinten, minthogy a kultúra, ha nemzeti vagy nemzetiségi kultúra értelmében használjuk, eleve a zártságot, a határok meglétét revelálja. Ezek azok a határok, amelyeket a múlt század polgárosodása húzott meg nemzeti öntudatra ébredésének idején, hogy kijelölhesse mindazt, amit magáénak tudhat, hogy azután az így keletkezett sáncok mögül nézzen a nagyvilágra. Következésképpen a nyíltságnak is olyan vonatkozásait helyezi előtérbe, amelyeknek semmi közük a feloldás, a határnélküliség, a definiálatlanság képzetéhez, mivel ha az ilyen jellegzetességek kerekednek felül, nemzeti kultúráról sem beszélhetünk már, hanem egyértelműen a kultúra anyanyelvűsége feladásának a tényét szemlélhetjük. Meglepőnek kell tehát tartanunk az elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, minthogy az elkülönülés egy adott köre a kultúra fogalmából egyenesen következik, hiszen másképpen nem is létezne. A folyónak meder kell, partok, amelyek nélkül folyása lelassul, és poshadt állóvizek keletkeznek friss és éltető áramlások helyett. [...] Vajon elkülönült lehet-e egy nemzetiségi kultúra, amelynek pl. nincs operája, filmgyártása, a tudományokat nem anyanyelvén sajátítja el, és nem azon műveli, nincs akadémiaja, sőt még vertikálisan kiképzett kulturális szervezete sem?”⁵⁰

Azt már korábban szóvá tette, mennyire helyesli

„azt az igényt, amelyet Ács József hirdet oly konzekvensen, újabb és újabb érveket szolgáltatva, hogy a jugoszláviai magyar képzőművészet galériájának a megalapítása elengedhetetlen szellemi kultúránk teljessé tétele érdekében, hogy végre a hazai magyar képzőművészeti törekvések konszolidálódhassanak és közönségükre találhassanak.”⁵¹

⁵⁰ Bori Imre: *Nyílt vagy zárt kultúra?* – Magyar Szó, 1969. október 12.

⁵¹ Bori Imre: *Képzőművészetünkről.* – Magyar Szó, 1969. április 27.

Akárcsak azt, hogy

„az elmúlt húsz esztendő során magyar nemzetiségű filmrendezők és színészek is jelentkeztek, az utóbbi időben a filmtechnikában is mind többször találkozunk, legalábbis a nevük alapján, magyar nemzetiségű alkotókkal. Ugyanakkor Újvidéken a Neoplanta nevű filmvállalat évek óta létezik, s nyilván vállalhatta volna már eddig is az ilyen kezdeményezést. Ám, érdekes módon, még meg sem kíséreltük az eredeti filmgyártásunk megszervezését a Neoplantán belül.”⁵²

Látókörének bővülésével eljutott odáig, hogy a vajdasági magyarságnak mint entitásnak a meghatározását is szükségesnek érezte. A Vajdaság mint egyfajta új „nemzeti közösség” létalapját elvetette már a *Magyar Szónak* a „vajdasági irodalomtörténet” megírásával kapcsolatos ankétja során:

„Az irodalomtörténetek jellegzetesen »nemzeti« jellegűek, hiszen a nemzetté válási folyamat részeként, a múlt század első felében született meg ez a tudomány, hogy számot adjon arról, egy-egy nemzet mivel is büszkélkedhet a nemzetek nagy családjában [...] egyelőre egy ilyenfajta munkának elsősorban a szükségét érezzük, de kevésbé körvonalazódtak még szempontjai és módszerei [...] Látszólag mi sem egyszerűbb, mint sorra megírni Vajdaság népeinek irodalomtörténetét, azaz: egymás mellé állítani és egy kötetben prezentálni azokat az irodalmi teljesítményeket, amelyek tájunkon születtek. De ha arra gondolunk, hogy a munka az egyes irodalmakkal kapcsolatban tulajdonképpen ismét csak elhatárolásokkal kezdődhet, de most már nem más népek viszonylatában, hanem az egyes nemzeti irodalmakon belül, akkor látjuk csak, hogy kérdések bonyolult szövevényével állunk szemben, s mi több: olyan problémákkal, amelyek túlmutatnak az irodalom szűkebb körén is. Nem jóakarát, belátás és megértési szándék dolga ugyanis pusztán ez a vállalkozás, hanem a tudatállapoté – nem a többi nép, hanem mindegyiknek önnön léte viszonylatában. Hol vannak a határai például a vajdasági szerb vagy magyar irodalomnak

⁵² Bori Imre: *Filmgyártásunkra várva*. – *Magyar Szó*, 1969. augusztus 10.

térben és időben egyaránt, mi minősíthető vajdaságainak ezekben az irodalmakban, s kit nevezhetünk vajdaságainak – magyar viszonylatban 1918 előtt, a szerb viszonylatban 1918 után, azaz: hogyan viszonyulnak a vajdasági irodalmak a nemzeti irodalmakhoz, s milyen is kettejük között a viszony? Tiszta helyzetek éppen úgy adódnak, mint szövevényes jelenségek, ezért az érzékeny és körültekintő mérlegelés elengedhetetlen feltétele az ilyen vállalkozásnak. Kétségtelen azonban, hogy mind a területi, mind a nyelvi elvet érvényesíteni kell.”⁵³

Autonómia – de csak az intézményeknek

A nemzetiség mint szubjektum kérdéséről akkor szólalt meg Bori először valamely gyakorlati kérdés kapcsán, amikor a Vajdaságban napirendre került a kultúra pénzelésének decentralizációs terve. Ez annyit jelentett, hogy

„a tartományi kulturális alap, az úgynevezett Művelődési Közösség, élesen szeretné differenciálni tartományunk kulturális életét a »tartományinak« vagy »közösnek« nevezett érdekek tisztázása segítségével. Ez a Közösség természetesen, minthogy tartományi jellegű, csak a tartományi, tehát a közös érdekűnek bizonyuló kulturális intézményeket, rendezvényeket pénzelné, míg a [többi esetben a] községi művelődési közösségre bízna mind a pénzt, mind pedig a kulturális élet szervezésével járó gondokat. [...] Az elgondolás eszmei alapját ugyanakkor a terv abban a gondolatban jelöli meg, hogy lehetővé kell tenni a kultúrára szánt pénzek megteremtőinek, előállítóinak, tehát a közvetlen termelőknek, hogy maguk rendelkezzenek ezekkel az eddig központosított forrásokkal is. [...] Valójában szinte semmi sincs rendben ennek az elgondolásnak a kivitelezéséről készített tervben, hiszen a tervezők, a tartományi Művelődési Közösség szakemberei, figyelmen kívül hagyták azt a nagyon is kézenfekvő ténytet, hogy ha Vajdaságról beszélünk, akkor nem egy kultúrára gondolhatunk

⁵³ Bori Imre: *Vajdaság szellemi arculata*. Vajdasági népek irodalma. A Magyar Szó ankétja (3). – *Magyar Szó*, 1968. november 5., 8.

csupán, hanem szüntelenül legalább öt sajátos, a maga törvényei szerint élő kultúrának az igényeivel kell számolnunk. [...] ez a tervezet a nemzetiségi kultúrákat egyszerűen kivonja a tartományi érdek szférájából, ezek pénzelését nem vállalva, a községek gondjaira bízva, s mintegy a nemzetiségi községek magánügyévé teszi.⁵⁴

Bori úgy ítélte meg, hogy a terv

„csak akkor ígérhet valóban újat és termékenyítő fordulatot, ha együtt jár tartományunk kulturális intézményeinek gyökeres megváltoztatásával is. Különb, s ezt nem hiszem, hogy részletesebben kellene fejtegetnünk, az ígért intézkedések egyoldalúak lesznek, s a nemzetiségi kultúrák helyzetén nem javítani fognak, hanem hátrányos helyzetét még csak súlyosbítják.”⁵⁵

Ugyanis

„nem adminisztratív kérdés az, hogy egy-egy nemzetiség milyen intézményét tartja egészében vagy részben tartományi érdekűnek, hanem többek között maguknak a nemzetiségeknek a kötelessége és joga is ezekről és az ilyenekről dönteni.”⁵⁶

Ezért

„Alapvető feladatunk tehát nyilvánvalóan az, hogy javasoljuk: minden nép és nemzetiség a maga szellemi körében tárgyaljon ilyen jellegű intézményeinek feladatairól, differenciálja őket, s ha lehetséges, objektív kritériumok alapján tegyen javaslatot, melyek azok az intézményei, rendezvényei, kulturális vállalkozásai, amelyek tartományi érdekűeknek nyilváníthatók,

⁵⁴ Bori Imre: *A kulturális élet decentralizálásáról*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 5.

⁵⁵ Bori Imre: *A „tartományi” kulturális intézmények*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 12.

⁵⁶ Bori Imre: *„Tartományi érdek” és intézményeink*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 19.

s ennek következtében a tartomány megfelelő közösségei hatáskörébe is tartoznak. Ha valahol, akkor itt kell az általánosítás veszélyeit elkerülnünk, hiszen elsősorban olyan nemzetiségi kultúráról van szó, amelyek vagy még nem intézményesedtek, vagy pedig csak részben hozták létre sajátos kulturális intézményeiket. Ha ugyanis ezt a fontos társadalmi megbeszélést elmulasztjuk, akkor valójában olyan fontos kérdéseket kerülünk meg, mint a centralizáció és a decentralizáció a kultúrában és általában a szellemi életben, minthogy a pénzelési reform megközelítőleg sem technikai kérdés csupán, hanem művelődéspolitikai, művelődéseméleti is.”⁵⁷

Ezzel azután megnyitotta a legösszetettebb kérdések sokaságát. Egy ilyen javaslat elfogadása esetében mindenekelőtt azt kellene eldönteni, hogy mit értünk „szellemi körön”, s azt az adott „nép és nemzetiség” milyen módon határozza meg. De ahhoz, hogy a nép meg tudja mondani, mit akar, valakinek először meg kell mondania, ki a nép. Másrészt, ha a reform célkitűzése valóban arra irányult, hogy a kultúrára szánt pénzek megteremtői, előállítói, tehát a közvetlen termelők maguk rendelkezzenek az addig központosított forrásokkal is, akkor nem csak a „szellemi kört”, hanem a pénz „előállítóit” is be kell vonni a döntésbe. A kérdés, amit Bori felvetett, nem volt perspektívátlan: a Társult munkáról szóló törvény 1976. évi elfogadásával⁵⁸ és az öngazgatási érdekközösség intézményének bevezetésével nyert országos szintű „megoldást”. Ebből a nemzetiségi érdekérvényesítés kimaradt, ami nem kár, mert az egész rendszer nem volt jó semmire, esetleg csak arra, hogy a valódi hatalmi erővonalakat és döntési mechanizmusokat palástolja. Viszont továbbra is érvényben maradt a kisebbségek vertikális szerveződésének tilalma, ami megnehezítette felkészülésüket az újabb megpróbáltatásokra.

⁵⁷ Bori Imre: *A nemzetiségi kultúra – „tartományi” szinten.* – Magyar Szó, 1971. október 30.

⁵⁸ Törvény a társult munkáról. A JSZSZK Hivatalos Lapja, Belgrád-Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.

A „jugoszláviai magyar nemzet”

Mint láttuk, Bori Imre először Sinkó Ervin programjának azt a részét kezdte megvalósítani, amely a nincs-ekről, a hiányokról szól.

Amikor viszont az „egyedül szabadságban élő” jugoszláviai magyarság kultúrájának „létrehozása” került sorra a sinkói programból, akkor gyorsan eljutott addig a felismerésig, hogy önálló kultúrát nem lehet se létrehozni, se fenntartani megfelelő demográfiai, gazdasági és politikai feltételek nélkül, hogy egy közösség irodalma nem magában létezik, a környezet és a körülmények hatásától függetlenül. Így kezdett mind intenzívebben foglalkozni a más művészeti ágak, a zene, a képzőművészet teljesítményét is túllépő társadalomszerkezeti tényezőkkel, a szociográfiától indulva a szociológiai és gazdasági meghatározottságokig. Vizsgálta, miként és mennyire hatnak a nemzetfejlődésben a múlt és a jövő, a tradicionalizmus és modernizmus összetevői. Érdeklődése az afrikai irodalmak felé fordult. Szinte kísérleti terepként szemlélte azokat olyan folyamatok vizsgálatához, amelyek az európai nemzetfejlődésben már nem rekonstruálhatók. Kutatta a nemzet mint társadalmi intézmény keletkezésének és fejlődésének dinamikáját. Foglalkoztatta, mennyiben alakult a nemzet Nyugaton „alulról”, s mennyiben hozták létre Keleten „felülről”, így gondolkodva:

„A kultúra történései szerint Nyugat-Európa és Délkelet-Európa kultúrái között éles határ, egységes európai kultúráról éppen ezért beszélni nem lehet. Nemcsak anyagi alapjai vagy nyelve más ennek a két világnak, s nemcsak az különbözteti meg őket egymástól, hogy a nyugati a germán-román világ szellemét tükrözi, a délkelet-európai pedig a zömében szláv népekét. Az alapvető különbség, a történészek szerint, abban van, hogy a nyugati világ kulturális élete spontán módon alakult ki, nemzetté is így lettek még a XV-XVI. században. A nyugatiaknak van kultúrája, a délkelet-európaiakról másfél évszázaddal ezelőtt azt mondták: kellene a kultúra, és hozzáfogtak megcsinálni: mesterségesen. Nyelvet újítottak, hagyományokat találtak ki, nemzeti eget húztak fejük fölé és isteneikkel ültették tele, s néha-néha szinte egymással versenyezve, egymás elől szedték fel az építőköveket, melyből kulturális életük jelképes palotáját

felépítették. Nos, a jugoszláviai magyar szellemi élet nemcsak vészesen délkelet-európai típusú, hanem ezekben az években, sőt, ha szabad ezt mondanom: ezekben a hónapokban jutott el érettségének abba a fázisába, amikor hangosan kimondja: kellene a kultúra s az abban meglevő egységes szellemiség, mert kinőtt a szellemi életnek abból a nomád módra üzött formájából, amely mindig csak a pillanatnak élt, és sem ideje, sem kedve nem volt, de alkalma sem, hogy szélzilizta sátra helyett jól épített házba költözzék. S erre a »kellenére« nyomban felhangozhatik a jellegzetesen délkelet-európai felelet is: meg kell csinálni. Kulturális életünk tehát abban a szakaszában él, amely kultúrájának megcsinálását, konstituálását sürgeti, mert a jelek szerint ma már annyi sajátos és csak rá jellemző vonása halmozódott fel, hogy autonómmá akar válni, a maga létét és életét akarja affirmálni, s így találni meg helyét a kultúrák világában.”⁵⁹

1968 közepén még csak azt mérlegelte, milyen következményekkel járt a nemzeti alapú szerveződéseknek a decentralizáció jelszavával való felszámolása:

„Az úgynevezett »kulturális autonómia« rossz hangzású szó, nyilvánvaló problematikusságát nemcsak a Vajdaság kulturális életét irányító politikusaink érzékelik, hanem mindenki, akinek szívügye a kulturális élet fellendítése, alakulása. Azok a formák, amelyek az ötvenes években még uralták az életnek ezt a területét, alkalmatlanoknak bizonyultak, mert a fellendülésnek inkább gátlói, mintsem elősegítői voltak. Kulturális életünkben és kultúrpolitikánkban ekkor hallhattunk először az integráció gondolatáról beszélni, ekkor kezdtük a területiség elvét is érvényesíteni – a decentralizáció általános irányvonalának szellemében és hatása alatt. Az ún. »kulturális autonómia« végöráit élte. A közös igazgatású, területi iskolahálózat kiépülése, a nemzetiségi kulturális egyesületek fúziói, a nemzetiségi kultúratanácsok feloszlása s az a gondolat, hogy az egységes, nemzetiségre való tekintet nélküli kultúr munka és kultúrélet a perspektivikus – ez jellemezte ezt az időszakot, amelyben a klasszikus formák válsága (az ötvenes évek elején megfigyelt fellendülés után) már kétségtelen volt.

⁵⁹ Bori Imre: *Kultúránk konstituálódása*. – Újvidéki Rádió. Kultúrrevü, 1966. november 29.

Ma már azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy azok az új szervezeti elképzelések, amelyek az ötvenes évek második felében érvényre jutottak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket: az integrálódott kultúregyesületi munka lassan elsorvadt, elhalt, a fellendülés helyett a kulturális élet igényéről való fokozatos lemondás folyamata zajlott le, a kultúr munkások elkedvetlenedtek, visszavonultak; szinte kapóra jött a televízió térhódítása a maga fővárosi szintű produkciójával, pótolva és helyettesítve az öntevékeny kultúr munka formáit falun és városon. Viszont elgondolkodtató az a tény, hogy elsősorban a nem integrált kulturális tevékenység élte túl az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején bekövetkezett krízist, míg az integrációt végrehajtott elnémultak; az ilyen kultúregyesületek megszűntek dolgozni.⁶⁰

Akkor mindezt azzal magyarázta, hogy „Valóban termékenyítő és perspektivikus integrációra, a jelek szerint, még nem értünk meg.”⁶¹ És erről a pontról mindössze fél év alatt eljutott az önálló jugoszláviai magyar nemzet létrejötte lehetőségeinek mérlegeléséig, és annak kimondásáig, hogy

„felismertük, vagy sugallatait érezzük, azt a nagy jelentőségű folyamatot, amelyet egyelőre bátortalanul a jugoszláviai magyarság nemzetté válása folyamatának nevezhetünk, függetlenül attól, hogy politikai gyakorlatunk és hétköznapijaink tudnak-e róla vagy sem.”⁶²

E folyamatok és törekvések előzményeit az első világháború utáni években találta meg, amikor Szenteleky Kornél a *Naplóban Magyar gyarmatok*⁶³ címmel reflektált Barta Lajos azonos címmel a *Nyugatban* megjelent írására.⁶⁴ Bori Imre szerint

⁶⁰ Bori Imre: *Integráció és autonómia (I.) - Magyar Szó*, 1968. július 28.

⁶¹ Bori Imre: *Integráció és autonómia (I.) - Magyar Szó*, 1968. július 28.

⁶² Bori Imre: *A kritikáról nálunk - tézisszerűen. - Új Symposion*, 44. szám (1968. december), 4-5. old.

⁶³ Szenteleky Kornél: *Magyar gyarmatok. - Napló*, 1927. augusztus 28.

⁶⁴ Barta Lajos: *Magyar gyarmatok. - Nyugat*, 1927. augusztus 16.

„Barta Lajos, aki ismerte a csehszlovákiai magyarság helyzetét, első pillanatra meghökkenítő felfedezéseket kínál, hiszen nem kevesebbet, mint azt állítja, hogy »a magyarságnak most már vannak gyarmatai is«, még-hozzá azért, mert »Magyarország a róla leválasztott magyarságokkal nincs hatalmi viszonylatban, de megvan az odamenő kizárólagos könyv-exportja«, azaz: »Magyarország csak exportál, a leválasztott magyarságok csak importálnak könyvet« [...] cikke végén azonban egészen egyértelműen hirdette meg: »Mert bizonyos: a magyar népdaraboknak azért mégis önmagukon belül kell magukat szellemileg megoldaniok!«, azaz meg kell tenniük azt az utat »alulról fölfelé«, amit a nemzetté válás során általában a népek megtettek szerte Európában, kialakítva szellemi intézményeit azokkal a megállókkal, »a fölfelé vivő út egy-egy nászhelyével« – mondja Barta, amelyeken a »pénz összeházasodhat a Szellemmel«. S ha szinte máig sem vonta le senki Barta Lajos után a »nemzetté válás« szükségességének a konzekvenciáit, a cikk részleteredményei is elég tápot kínáltak az elmélkedéshez és a kérdések gyakorlati szempontú vizsgálatához. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarság kisebbségi státusa fel sem engedte vetni a »nemzetté válás« problematikáját, de a szellemiség intézményesítésének kérdése is elég gondot jelentett, s Barta igazságaira így is fel kellett figyelni. Nem véletlen, hogy irodalmunkban Szenteleky Kornél reagál erre a Barta-cikkekre, ugyancsak *Magyar gyarmatok* cím alatt: »A magyarságnak eddig még sohasem voltak kisebbségi sorsban élő testvérei, s talán ez az oka annak, hogy Magyarország annyi közönnyel, ügyetlenséggel és meg nem értéssel szemléli a magyar kisebbségek kulturális akarásait és elcsuklásait. Ma még mindig egy-két irredenta jelszó, néhány hiú, kótyagos, ostoba ábránd jelenti a törődést, a felfigyelést, az együttérzést a határontúliakkal [...] minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva és ebben az életre kelésben nincs karonfogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga.«[...]»⁶⁵

Bori tehát örömmel fedezte fel, hogy hasonló irányú gondolkodás tapasztalható az ugyancsak többnemzetiségű Csehszlovákiában is,

⁶⁵ Bori Imre: *Prolegomena egy vajdasági irodalomtörténethez*. – *Híd*, 1968. 6, 643-669.

ahol Kardos István feltette a kérdéseket: „1. Miben rejlik a csehszlovákiai magyar nemzetiség szociológiai megismerésének a lényege? 2. Melyek a csehszlovákiai magyar nemzetiség sajátos etnikai jegyei?”⁶⁶ Bori szerint

„Nyilván elsőrendűen fontos »a magyarság szociális jegyeinek vizsgálata összállami relációkban«; hogy »milyen fokú a magyar nemzetiség mi-tudata, s az, hogy különböző konfliktus-szituációkban miben nyilvánul meg a nemzeti együvértartozás tudata«; hogy »melyik szociális csoport a magyar nemzeti tudat fő hordozója«; hogy »milyen jellegű személyi vagy csoport-érdekekhez kapcsolódik a manifesztált nemzeti tudat«; hogy »melyik szociális csoport van leginkább kitéve az asszimilációnak« és »hogyan viselkednek az egyes nemzeti tudati elemek az asszimiláció folyamatában«, vagy hogy »milyen fokú és milyen irányú a magyarság különböző rétegeinek reprezentációs igénye az állam társadalmi-politikai és gazdasági életében«. [...] Viszont legsajátosabb etnikai jegyként a kettős nemzeti mi-tudatot emlegeti: »Kettős nemzeti mi-tudat él bennünk. Nyelvünk, történelmi múltunk, nemzeti kulturális hagyományaink – stb. – az egységes magyar nemzethez kapcsolnak bennünket. Ugyanakkor hazai viszonyaink, kulturális, gazdasági, politikai problémáink – stb. – a hazai magyar nemzeti tudatot táplálják...« Végezetül érdekes, amit a »haza-tudat« kapcsán mond, amely szerinte »Dél-Szlovákia és vegyes lakta területeire szűkül«, mondván, hogy »ezt tapasztalhattuk az elmúlt hónapok elkeseredett vitáiban is: nem az egész államra hivatkoztunk, de annál inkább a földre, ahol apáink és nagyapáink születtek, tehát a Csallóközre, Mátyusföldre, az Ipoly mentére, Gömörre, a Bodroghözre« [...]

⁶⁷

S Bori mindehhez hozzáfűzte: mindjobban szükségét érezzük létünk egy ilyen irányú felmérésének is. Az 1969-ben megalakult Hungarológiai Intézet azonban az ilyen vizsgálatokra sem adott lehetőséget, a „kemény” társadalomtudományok kutatása kimaradt a feladatköréből, mint ahogy a nemzetiségi vertikális szerveződés tilalma is fennmaradt,

⁶⁶ Kardos István: *A csehszlovákiai magyar társadalom a szociológia tükrében.* – Irodalmi Szemle, 1969. 1.

⁶⁷ Bori Imre: *Egy szociológiai esszé margójára.* – Magyar Szó, 1969. február 23.

mi több, egyre inkább beborult az ég a nemzetiségi kezdeményezések felett. Jugoszlávia belpolitikai folyamatai úgy alakultak, hogy a vajdasági magyar közösség autonomitásának kérdései, és az azokkal kapcsolatos dilemmák is hosszú időre tárgyaltalanok maradtak.⁶⁸

A töréspontok

A nemzetépítésbe belehevült Bori Imre mindenképpen érezte, hogy véget ért egy korszak, de – mint általában – akkor is nehezen törődött bele a vereségbe. A Végel Lászlónak adott interjúban egyrészt felrótta az „írastudóknak” a múltbéli passzivitást, másrészt rámutatott a veszélyforrásokra:

„Kultúránk intézményesedésének örülnünk kell, mert a kultúra elképzelhetetlen intézmények nélkül, hiszen tudjuk, az intézmények a szellem és a pénz nászágjai. Viszont [...] az institucionalizáció öncél képviseletét is jelentheti. Az igazi veszélyt azonban nem az intézmények létében látom, hanem a kulturális közélet hiányában. A kulturális közélet ugyanis az a közeg, amely az intézményesedés merevedő kereteit szüntelenül mossa, s magában egyesíti a különböző intézményeknek az eredményeit, majd új problémaként állítja az intézmények elé. [...] Fontos és alighanem a leggyakorlatibb kérdés éppen az »írastudók« és a jugoszláviai magyarság viszonyának a problémája. [...] Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írastudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írastudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írastudók intenzív együtt gondolkodása közössé-

⁶⁸ Erről bővebben lásd Vékás János: *Nemzet születik?* Vita a jugoszláviai magyarság nemzetté válásáról. In *Egyén és közösség*. Tanulmányok. Szerkesztő Bárdi Nándor és Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012, 349–361.

günkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosnak, őket személy szerint is érintőknek, illetve hogy »semmit sem tehetünk«, tehát főleg is a nyílt közgondolkodás. Lehetséges azonban a szellem gyakorlati provincializmusának kérdését is felvetnünk, amely egyfelől abból a kisebbségi tudatból táplálkozik, hogy a jugoszláviai magyarság nem lehet cselekvő részese sorsának, másfelől abból a hitből, hogy elégséges a naiv vallomástevés a »közösség mellett«, s ezzel az írástudó megtette a magáét. Azaz: a már emlegetett három tényező közül valamelyik nem aktivizálódott. Abban a képletben ugyanis, hogy »jugoszláviai magyar értelmiségi«, a magatartásforma teljessége adva van. Ám egészen a közelmúltig nagyon kevés olyan lehetőségünk volt, hogy ez a magatartásforma érvényesülhessen, így a »közösség és alkotói sorsának egysége« vonatkozásában a múltból szinte nincs is tapasztalatunk. [...] Új minőségről van szó ugyanis, s ehhez több gyakorlati tapasztalatra van szükségünk – a múlt annyi negatív példája ellenében.⁶⁹

Mindemellett Bori Imréről igazán nem mondható el, hogy nem jó korban született. Se előbb, se később nem lettek volna meg számára azok a feltételek, amelyek közepette maga a megoldandó feladat provokálja ki a teljesítményt. Erről ő maga is így nyilatkozott:

„Az avantgarde felfedezése, olvasása, tanulmányozása az 1960-as években valóságos szellemi szükségletekből következett, nem pedig megnevezhető egyesek elhatározásából származott. Akik az avantgarde jelenségeivel foglalkoztak, lényegében »korparancsnak« engedelmessé váltak, egy igényt elégittek ki, tehát a korszellem adta a kezekbe az avantgarde szövegeket, nem pedig egyesek diktátumaként vált hangossá az irodalmi berek az avantgarde alkotók nevével. Ilyen módon adta fel a leckét a kor a jugoszláviai magyar irodalom története összefoglalásával kapcsolatban is. Egy összefoglalást meg kellett írni, de már hogy ki is írja majd meg, azt a kor a véletlenre bízta.”⁷⁰

⁶⁹ Végel László: *Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével.* – *Magyar Szó*, 1971. december 11.

⁷⁰ Bori Imre: *Beszéljünk B. Szabó Györgyről.* – Újvidéki Rádió, Szempon, 1981. május 19.

A „korparancs” viszont az 1970-es évek elején megváltozott. Majd húsz évvel később erről a fordulópontról Bori így beszélt:

„Harcos időkre mindig jó érzéssel lehet emlékezni, hiszen akkor megtettük és magam is megtettem mindent, amit gondolatilag szükségesnek tudtunk. De nem szívesen emlékszem az erre következő időkre, amikor iskolareformok a nemzetiségi oktatás rendszerét kérdésessé tették, és nekünk nem volt erőnk és módunk, hogy a vitákban olyan álláspontokat képviseljünk, amelyek a nemzetiségi oktatás addig működő vívmányait megőrizhették volna, illetve hogy az új intézkedések a nemzetiségi nyelveken folyó oktatás javára válhattak volna.”⁷¹

A politikai életben az 1960-as és 1970-es évek közötti átmenetnek három alapvető töréspontja volt.

Egyrészt: a demokratizálást, vagy legalábbis decentralizálást szorgalmazók követeléseiket politikailag elsősorban az 1966. július 1-jei brioni plénumra hivatkozva igyekeztek alátámasztani, amely során, mint ismeretes, az Állambiztonsági Igazgatóság vezetőit nemcsak általában az állampolgári jogok megsértésével vádolták, hanem a kisebbségek, elsősorban az albánok elnyomásával is. Akkoriban minden kisebbségi igénybejelentés megfogalmazója odabiggyesztette a brioni plénumra való hivatkozást, mint a Tito iránti lojalitás megnyilatkozását, persze utalva arra is, hogy most már „új idők járnak”. A brioni plénum viszont a társadalmi modellek – elsősorban az Edvard Kardelj által képviselt nyugatibb irányultság és az Aleksandar Ranković képviselte keleti kötődés – közötti küzdelmekről szólt, és ennek keretében csak nagyon áttételesen érintette a kisebbségi kérdést.

Másrészt: 1968 decemberében a Jugoszláv Képviselőház elfogadta az 1963. évi alkotmány VII–XIX. számú módosításait, amelyek Vajdaság és Kosovo tartományt a föderáció konstitutív elemeiként határozták

⁷¹ Bálint Sándor: *Vajdasági ég alatt*. Irodalmunk nem monokultúrájú irodalom, mert mindazokkal a szellemi javakkal is él, amelyek a délszláv népek irodalmában termelődnek napról napra. Interjú a hatvanéves dr. Bori Imre akadémikussal, egyetemi rendes tanárral. – *Magyar Szó*, 1989. december 30., 15. és 17. old.

meg. Nem kaptak tehát köztársasági státust, ahogy azt Kosovo vezetősége követelte, de jogkörükről többé Szerbia nem dönthetett önállóan, noha e köztársaság részét képezték. Ez az alkotmányjogi változás nyitotta meg az utat a Vajdaság intézményi önállósulásának folyamatai számára, és – miután a tartományok nagyobb önállósága melletti mind jogi, mind politikai érvelésben a területek nemzetiségi összetétele jelentős érvként szerepelt – ennek keretében a nemzetiségi igények kiterjesztése számára is. A tartomány új alkotmányjogi helyzetéért küzdő vajdasági politikusok akkoriban mintha összekacsintottak volna a kisebbségi elitekkel. Vagy csak egyszerűen a hatalmi eresztékek fellazulása miatt néztek el nekik többet, mint amennyit korábban toleráltak? A kérdés megválaszolása alaposabb elemzést követel. Tény viszont, hogy miután a tartományi politikai elit megszilárdította pozícióját, ismét radikálisan visszaszorított mindenfajta „nemzeti alapú” vertikális szerveződést. Nem csekély mértékben azért is, mert a tartományok Szerbián belüli kétértelmű helyzete magában hordta a tartós konfliktust, amelyben a tartományok Belgrádot nagyszerb nacionalizmussal, az viszont a tartományokat szeparatizmussal vádolta. Alapvetően azonban a tartományban is az az igazság érvényesült, hogy a lovas addig simogatja a lovat, amíg fel nem nyergeli, da ha már biztosan érzi magát a nyeregben, akkor a korbácsot veszi kézbe.

Harmadrészt: a retrográd fordulatra 1972 szeptemberében a JKSZ Elnökségének Végrehajtó Irodája is ráütötte a hivatalos pecsétet, amikor a pártpolitika megvalósulásának elemzése során úgy határozott, hogy Tito és a Végrehajtó Iroda levéllel fordul a Kommunista Szövetség minden szervezetéhez és tagjához „a társadalmi visszásságok leküzdése érdekében”. A pártlevél minden alapszervezetben megvitatásra került, és alapvető célja az „eszmei-politikai differenciáció” volt. A Szerbián belüli hidegháborús viszonyok a szellemi alkotómunka terén a „hidegpróba” éveinek bizonyultak, miközben az egész ország mind gyorsabb ütemben haladt a válság felé.

Érdekes megfigyelni, hogyan azonosította Bori Imre az irodalomban ezeket a töréspontokat. Két műalkotás, két vers kapcsán mondta ki explicit módon, hogy korszakhatárt megjelölő, jelképes vagy sorsversről

van szó. Az egyik Domonkos István *Kormányeltörésben*,⁷² a másik Fehér Kálmán *Kantáta a szabadságról*⁷³ című verse.

„Arra a kérdésre felelve, hogy valójában hol is kezdődik egy irodalom érettségének a szakasza, valószínűleg nemcsak az értékteremtő erejét kell szemünkre vennünk, hanem azt is vizsgálnunk kell, hogy meg tudja-e ragadni az önnön létét az *értéknek* egy egészen magas fokán; ki tudja-e fejezni egyetemes érvénnyel létezése egy olyan adott pillanatát, amelynek megvannak térben és időben a dimenziói. [...] Domonkos István az emigráció egyetemességének a helyzetét ragadta meg, nagy erudícióval és nagyon nagy poétikai indulattal – egyúttal átértelmezve a »lét dadog« József Attila-i gondolatot is, s látta meg ebben az emigráns helyzetben a jugoszláviai magyarság létezésének kifejezési lehetőségét – összeforrtan a maga privát létének a problémáival. Irány nélkül, cél nélkül szüntelenül úton az üzetés különböző stádiumaiban partok és vezérlő csillagok nélkül honját sehol semelve, valóban »kormányeltörésben« láttatja ez a vers sorsunkat, egészen a végső határokon, nyelvi és létezési síkokon, hiszen lekoptak a ragok, jelek, képzők szavainkról, úgy beszélünk, ahogy idegenek törnek nyelvünket és úgy élünk, ahogy a szelek kénye-kedve diktálja. S nem csak akkor, amikor átlépjük az ország határait, hanem itthon is, az életnek ebben a kis körében, ami még mindig a miénk.

Egyfelől tehát így énekel:

én lenni
 én nem tudni magyar
 élni külföld élet
 pénz nyelv zászló
 himnusz bélyeg
 elnökök, vezérek
 előkotorni megfelelő
 ott ahova érek
 mi meghalni mindnyájan
 úgysis téves csatatéren

⁷² Domonkos: *Kormányeltörésben*. – *Új Symposion*, 73. szám (1971), melléklet I-XI.

⁷³ Fehér Kálmán: *Kantáta a szabadságról*. – *Híd*, 1981. 7-8,

koponyánkból a habverő

Nyele kiáll

Másfelől viszont a hazai nem-élet kis képeit villantja fel:

tata leesni bicikli

mentő elvinni

lenni piac szerda

pap jönni szedni adó

mosni ing, gatyá

kapálni sír

nem merni lehunyni szem

hallani egér kapar

A devalválódás verse is tehát a *Kormányeltörésben* [...]”⁷⁴

A másik vers, a *Kantáta a szabadságról* esetében nehéz megállapítani, van-e ironia abban az értetlenkedésben, ahogy Bori Imre írása elején azt firtatja, miért nem részesült még kellő elismerésben Fehér Kálmán műve:

„Szokás, hogy méltatás csak könyvről szólhat mintha a könyv lenne csupán olvasási-írási szokásaink valamiféle alapegysége. [...] Mi mással lehet magyarázni, hogy például Fehér Kálmánnak *Kantáta a szabadságról* című nagy verse még a *Híd* nyári, július-augusztusi kettős számában megjelent, mindeddig azonban figyelmet felhívó, a költemény értékeire mutató írással nem találkoztunk, holott az utóbbi évek legjelentősebb költői alkotásáról van szó. Nemcsak műfajából következően polifónikus ez a költemény. Azzá teszi mondanivalója is, nemkülönben a költői szemlélet emelkedettsége, nézőpontjával egyetemben. [...] És a rímek erőteljes jelenlétével született sorokban gyönyörködhetünk a következő három sorban:

Idomított vipera,

Divide et impera!

Osztrák-Magyar Monarchia...

Így vonulnak el ebben a lírai panorámában a vajdasági történelem emberellenes szakaszai, hogy azután immár valóban »történelmi« eseményei

⁷⁴ Bori Imre: *Jelképeink*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. július 6.

következzenek, azok, amelyek közvetlenül a mához vezetik a figyelmet. Felemlegeti a költő a kotori tengerészlázadást, leírja Csáki Lajos és Žarko Zrenjanin nevét, felcsendül a partizándal ritmusa és megszólalnak kifejezésbeli fordulatai. A kantáta utolsó sora a »Zagorjei Sasmadárról« beszél, Titóról, s az ő neve foglalja össze azt az eszmeiséget is, amely a vers történelemszemléletének mintegy az alapját képezi, megjelölve a nézőpontot, ahonnan a múltba tekint. A *Kantáta a szabadságról* Tito elnök halálának első évfordulójára íródott. A legnemesebb értelemben vett alkalmi költemény tehát, de benne nem alkalom szülte érzések és eszmék fogalmazódtak meg. A költő szintézist teremtett, nézzük akár versét, akár eszméjét. Hirdeti, hogy a múlt valójában csak Tito korszakában vált beláthatóvá, s csak innen nézve látszanak valós arányai és jellegzetességei.⁷⁵

A hidegpróba ideje

Utólag visszatekintve a társadalmi folyamatokra, valóban Domonkos István és Fehér Kálmán műve volt az a két vers, amelyek születésének időpontja behatárolta „a hidegpróba idejének” nevezett, 1972 és 1982 közötti időszakot.

A szellemi élet beszűkülésének jelei ekkor megmutatkoztak Bori Imre munkásságában is, amely mindinkább az elért eredmények konzerválására irányul, és, a fejleményeket jó szívvel dicsérni nem tudván, annyi optimizmusra telik tőle, hogy „nincs ok aggodalomra”. Ugyanakkor a magáénak érzi az egész szellemi kreációt (igen nagy mértékben teljesen jogosan), s bár látja a válságjeleket, mind ingerültebben védi az általa megkonstruált világot.

A „pártlevél”⁷⁶ utáni „lecsendesedésnek” az előjelére utalt már egy 1972. májusi jegyzetében, amikor Podolszki József verse kapcsán írta:

⁷⁵ Bori Imre: *Vers a történelemről*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1981. október 27.

⁷⁶ A JK SZ Elnökének és a JK SZ Elnöksége Végrehajtó Irodájának 1972. szeptember 29-én keltezett, a párt szervezeteihez és tagjaihoz eljuttatott, majd a sajtóban is közzétett levele, amely országszerte számos politikai leszámolás ürügyéül szolgált.

„Költészetünk jelenségeit, apróbb-nagyobb »tektonikus« rezdüléseit jegyezgetve az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy a készülődésnek egy szakaszát éljük: látszólag csendesek költészetünk vizei, »nem történik semmi« benne, hacsak nem nevezzük történésnek azokat a jeleket, amelyeknek láttán sokan hajlamosak válságot kiáltani nyomban vagy formalizmusra gyanakodni, mondván, hogy líránk tartalmait veszítve mindinkább formai inercióknak engedelmessé válnak, üres vershüvelyekkel játszik. Valójában, jegyzeteteink egyikében-másikában éppen erre szeretünk volna rámutatni, nem válságról, hanem új utakra való indulás előtti készülődésekről van szó»⁷⁷

A Podolszki Józseftől a *Képes Ifjúság* 1972. május 10-i számából idézett verssorok:

A szél pedig csak fúj csak jár
ablakodból ablakomba.

Majd évi összefoglalójában újra és egyértelműen megfogalmazta:

„irodalmunk az elmúlt esztendőben csendesebb periódusába érkezett. Kevésbé hangos, mint volt pár esztendővel ezelőtt, de megszólalásaiban mintha érezhetőbb lenne az érettség: az írók elsősorban művükre figyeltek, hangjuk higgadtabb, szemléletük kiegyensúlyozottabb, a szélsőségek helyett a belső harmónia lehetőségeit felcsillantó majdnem minden megnyilatkozásuk. Folyóirataink is ezt a megváltozott írói és szerkesztői viszonyulást tükrözik. Kevesebb hangos írást olvashattunk, de annál több kiegyensúlyozott, rangos művet, mintha az írók azt vallanák: helyettük végre beszéljenek a művek.»⁷⁸

És a Magyar Tanszék vezetőjeként egy évvel később is így nyilatkozott: „Csendes munkáról referálhatok»⁷⁹

⁷⁷ Bori Imre: *Az olvasó jegyzetei*. – *Magyar Szó*, 1972. május 13., 14.

⁷⁸ Bori Imre: *Mérleg*. – *Magyar Szó*, 1973. január 8., 11.

⁷⁹ Bori Imre: *Csendes munkáról referálhatok*. – *Magyar Szó*, 1974. január 6., 9.

A vezeklés

A lecsendesedésnek megvolt az oka. A Tito-level után, az anarcholiberalizmus elleni harc jegyében minden pártalapszervezetben, de különösen a művelődési intézményekben, lezajlott a differenciáció. Ekkor már nem vitték a Goli otok internálótáborába az elhajlókat, de azért 1971-ben betiltották az *Új Symposion* 76. és 77. számát, a szerzőket és Tolnai Ottó felelős szerkesztőt pedig elítélték. Várady Tibor, aki annak idején jogászként az *Új Symposiont* képviselte a perben, visszaemlékezésében feljegyezte:

„Bori Imre mondta az egyik Symposion-tárgyalás szünetében, hogy őrizzem meg az iratokat, »mert ebből történelem lesz«. Akkoriban nem tudtuk még, merre fog kanyarodni a történelem. Mindenesetre eltettem a papírokat. Amúgy is ezt tettem volna.»⁸⁰

Borinak persze igaza lett, de erre még nagyon sokat kellett várni. Ezt csakhamar ő is belátta. Mérgét lecsitította, és az 1975. évi köztársaságnapi ünnep előestéjén a jugoszláviai magyar irodalom harminc esztendejét összegezve egyértelműen hitet tett lojalításáról:

„Most, amikor ünnepelve visszapillantunk irodalmunk harmincesztendő s útjára, eredményeink, mai kilombosodott, sokhúrú és hangzású »szépírástunk« és tanulmányirodalmunk láttán, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy irodalmunk élete mennyire összeforrt hazánk társadalmi-történelmi alakulásának szakaszaival, s hogy mennyire együtt haladt az újjáépítéssel és az élet normalizálódásának a történetével. [...] A felszabadulással nemcsak társadalmi körülményeink változtak meg gyökeresen, hanem az eszmeiek is, hogy hazánk nemzetiségi politikája tette lehetővé irodalmunk irodalommá szerveződését, végérvényesen kiiktatva például tudatunkból a »kisebbségi író« fogalmát – a népek és nemzetiségek testvériségével fonva össze az írott szó testvériségét is.»⁸¹

⁸⁰ Várady Tibor: *Rózsától Rózsáig*. – *Híd*, 2011. 11, 25-47.

⁸¹ Bori Imre: *Irodalmunk harminc esztendejéről*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1975. november 25.

Hasonló hangnemben íródott két évvel későbbi ünnepi cikke is:

„Egy hónappal ezelőtt jelent meg a Híd októberi számában El nem taposható csillagok cím alatt forradalmi költészetünk antológiája Ács Károly válogatásában. Jelentős vállalkozásról van szó, Tito jubileumi évében tárja eléink a szerkesztő és válogató az 1937 és 1977 között született hazai forradalmi verseket, negyven esztendő termését. Egy régóta időszerű vállalkozás realizálódott tehát Ács Károly munkája nyomán, hiszen a forradalmi gondolat örök időszerűségének mágneses terében mindig időszerű felmérni a megtett utat az érzelmi-költői területein is. Annál meglepőbb, hogy alig tudunk e kötetnyi vers megjelenésének sajtóvisszhangjáról, holott méltatni, ünnepelni kellene, mert éppen ezek, s a velük rokon, de a gyűjteménybe fel nem vett versek dokumentálják igen beszédes módon, hogy hazai magyar költészetünk az események sodrában létezett és alakult az elmúlt negyven esztendőben, minden időben született vers, amely a költői szó hitével hirdette a forradalmas ember küzdelmének nagyságát, győzelmének szépségét.”⁸²

A konzervatív fordulat

Az 1980-as évek elején még „erőltetett optimizmussal” tekint a jövőbe, például így:

„Most lehet felmérni, oda jutottunk-e, ahova tíz esztendővel ezelőtt elindultunk, vagy pedig a gyorsan változó körülmények eltérítettek bennünket, késlekedtünk-e, vargabetűket tettünk-e ahelyett hogy nyílegyenesen haladtunk volna. [...] lehet-e másként gondolkodni korunkról, mint óvatos és megfontolt pesszimizmussal? [...] Nem reménytelen vállalkozás-e a magunk dolgai felé fordulni, számadást készíteni, [...] hogy a vers vagy a próza minősíti-e jobban egy irodalom karakterét, vagy hogy miért nem volt az 1980-as esztendőben izgalmakat keltő, meggyőző könyv, több jó

⁸² Bori Imre: *Forradalmi antológiánk margójára*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1977. november 29.

mű ellenére sem. Mert e sorok íróját például szokásos év végi töprengései során ennek kérdése foglalkoztatta. [...] Fájjon-e hát fejünk, hogy az 1980-as esztendő irodalmi szempontból tipikusan átlagos jellegű volt a jugoszláviai magyar irodalomban is? Okunk nincs aggodalomra, ha nem egy esztendőben, hanem egy évtizedben gondolkodunk, mert nem is egyszer volt már úgy, hogy amit az egyik esztendőben veszíteni véltünk, a másik bőségesen pótolta.”⁸³

Nem tudott sokkal több jót mondani az 1981. év összegezésekor sem:

„Említsük első helyen irodalmunk meddőségének a benyomását tehát. Feltűnőnek tartjuk ezt, főképpen, mert irodalmi életünk, az írói alkotókedv egy évtizeden át elkényeztetett bennünket. Nem volt év, hogy elégedetlenségünknek kellett volna hangot adni, mindig voltak művek, amelyeknek árnyékában a kevésbé sikerült alkotások mintegy eltűntek a szem elől, nem rájuk, hanem az értékes művekre kellett figyelniük. Minden évben történt valami jelentős, akadt beszédtema, s kínálkozott ok lelkesedni is íróért, alkotásért, volt szurkolásra ösztönző jelenség. Az 1981-es termésünk javának örülhetünk ugyan, de ha éppen ezek a művek esetleg nem jelennek meg, hiányérzetünknek sem kellett volna hangot adnunk. Pedig jó nevű írók műveiről van szó, és ezek a művek sem gyöngék tulajdonképpen, csak éppen a belső tűz melege nem sugárzik belőlük.”⁸⁴

Életérzését, világlátását ekkortájt nem is a jugoszláviai magyar alkotások révén szerzett élménye alapján fejezte ki a legszemléletesebben, amikor konstatació, hogy az ember eltűnt a versből:

„A *Politika* című napilapban találtunk Borislav Radović *Fal* című költeményére [...] az ötvenes évek második felében fellépő költő, aki végigélte és végigcsinálta a költészet elmúlt évtizedeinek igen sok termékenyítő és meddő kalandját, most az időmértéket kívánta meg, a vers fejelemét [...]

⁸³ Bori Imre: *Egy év és egy évtized végén*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1980. december 30.

⁸⁴ Bori Imre: *Visszanéző tükör: 1981*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1982. január 5.

S amit Radović el akar mondani, az is tünetértékű. [...] az ember eltűnt a versből. Csendéletet látunk, amely azonban a tárgyi világ egy nagyon is sajátos felfogásáról árulkodik: az emberre egyszerűen nincs szükség, funkcióját átvette a repkény, a fal, a napfény. Szóra sem érdemesítettük volna ezt a különben érdekes verset, ha ugyanakkor a zágrábi *Danas* című hetilapnak ugyancsak ünnepi számában nem találunk egy képzőművészeti kritikát Zvonimir Mihanović fiatal művész nemrégiben megnyílt zágrábi tárlatáról, amelyen dalmáciai tájképeit állította ki. A szövegből megtudtuk, hogy szenzáció erejével hatott a tavaszi idényben ez a kiállítás, az emberek sorban álltak, hogy bejuthassanak a kiállításra. [...] Zvonimir Mihanović képeiről már nem csupán az ember tűnt el, s maradt meg a tenger, a csónakok, a házak, a reggel és az alkonyat, hanem eltűnt az egész XX. század is.”⁸⁵

Mentegeti azt, amit menthetőnek vél, elnéző a látszatirodalommal, látszatcselekvéssel szemben, néha nosztalgikusan felismeri az egykori élet pusztulásának jeleit. Az önkritika, a lecsendesülés, a lojalitás kinyilvánításai után Bori Imre fokozatosan összenőtt korával. Jól tükrözi ezt az az interjú, amelyet a *Híd* fő- és felelős szerkesztőjévé való kinevezése után adott. Amikor a riporter azt kérdezte tőle, milyen lehetőségeket lát maga előtt, így fogalmazott:

„Másképpen viszonyul feladataihoz a húszéves és lelkes, célok lázában égő fiatalember, aki nagy tervekkel hál, s csalódik, méghozzá nagyot, ha nem sikerül elképzeléseit megvalósítania, s másként gondolkodik munkájáról az ember immár az ötvenedik évén túl, amikor már megtanult határt szabni vágyai és lehetőségei között, minthogy az utóbbiak természetesen amúgy is korlátozottabbak. Ami pedig a »vágyakat« illeti, azok kimerülnek abban, amit irodalmunk, s így az irodalom szolgáltatásának lehet nevezni. [...] Mindenképpen a kontinuitás híve vagyok, amikor a *Híd* színvonala és modernsége a kérdés. [...] Az adott irodalmi jelenségekben kell ráismernem arra, ami aztán megrendelésre és közlésre érdemesnek látszik. Ebből a szempontból, ha jól meggondolom, a szerkesztői

⁸⁵ Bori Imre: *Művészeti tendenciák 1982.* – Újvidéki Rádió, Szempont, 1982. május 11.

munka annak a szobrásznak a munkájához hasonlatos, aki a kőben és a fában felismeri, felfedezi a szoborformát, és nem tesz mást, mint azt kibontja, engedi megmutatkozni. S nézzük ilyen módon a szerkesztői tevékenységet, és akkor az olyan fogalmak is, mint amilyenek a »továbbfejleszteni« és »megváltoztatni«, feleslegessé válnak!⁸⁶

A végjáték

Érzi a csődöt, a kiürülést, az elembertelenedést. A 70-es években már jelezte ennek tüneteit a vajdasági magyar irodalomban is, még keresve ugyan a felmentést, illetve bizonygatva – nyilván már önmaga számára is –, hogy nincs minden veszve. Tito halála után a represszió még erőteljesebb lett. A keményedő represszió közepette a „népek és nemzetiségek” jugoszláv Laokoón-csoportja nem tudott se szétválni, se összenőni, csak a kollektív frusztráció erősödött.

Mindezt Bori érzékelte, ami szövegeiben tükröződik is. A mélyben, a katakombákban azonban ekkor már a jövő is erjedt. De amikor végül ennek a jelei is eljutottak hozzá, vagy tévesen, vagy ellenségesen értelmezte őket. Legjobban mutatja ezt az 1978-ban Sinkó-díjjal kitüntetett Sziveri Jánoshoz való viszonya, aki a díjat nem vehette át az addigi hagyomány szerint az egyetemen, mert Bori kitiltotta a Magyar Tanszékről a rendezvényt, sőt vissza is akarta vetetni Sziveritől a díjat, mert a *Magyar Szóban* egy alkalmi interjúban kedvezőtlenül nyilatkozott a Tanszékről. De mi volt ez már ahhoz képest, hogy egykoron egy általa nem kegyelt költő kötetét letette dolgozószobája küszöbére, hogy rá kelljen lépnie annak, aki hozzá be akar jutni! Vagy ahogy Méliusz Józsefet lekiabálta!⁸⁷

⁸⁶ Bálint Sándor: *Irodalmunk szolgálatában*. Interjú dr. Bori Imrével, a *Híd* irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat fő- és felelős szerkesztőjével. – *Magyar Szó*, 1984. szeptember 23., 13.

⁸⁷ Méliusz József írta 1987. június 10-én Herceg Jánosnak: „Hogyha a *Híd*nek írnál a Napnyugatiról, újabb sérelem érhet. Bori nem adja le. Vagy 2 éve egyszerre voltunk Bpesten. B. egy népes fogadáson ordítózza nekem esett, amiért arra kértem, hogy Tranzit kház c. könyvemet juttassa el Bosnyáknak, de neki nem küldtem dedikáltat és a

Aztán egyszerre összeomlott az egész konstrukció, maga alá temette a kelet-közép-európai földindulás. Hogyan kezelte világának, a jórészt éppen általa létrehozott világnak az összezuhanását?

Az 1990-es évek háborús borzalmai közepette a régi elit tagjainak egy része erkölcsi felmentést érzett a velük szemben elhangzó vádakkal szemben. Ekkoriban, amikor már elvbarátai közül is sokan „tűnődtek” azon, hogy az új körülmények közepette nem kellene-e valamit változtatni magatartásukon, Bori a maga indulatos modorában kinyilatkoztatta: semmit sem kell megváltoztatni. Még a *Híd* fedőlapjának kávébarna színét se kell megváltoztatni. És jegyezte hétről hétre sötét látomásait, melyek révén a saját világának szertefoszlását a világ pusztulásának víziójába helyezte bele.

„Talán alkalmatlan pillanatban van [Laták István] halálának ez az évfordulója, mert sok a megértést akadályozó tényező: legalább olyan mély az emberben és a világban mutatkozó válság, mint volt hatvan esztendővel ezelőtt, amikor *Kolduslázak* című verseskönyve 1928-ban és *Dűh* című elbeszéléskötete 1929-ben megjelent. Csakhogy a mai kríziseink nem vajúdások jelei immár, az az eszmerend látszik megrendülni, amelynek állandóságában és jövőjében Laták István dacaiban feltétlenül hitt, s érzelmeit ahhoz igazította.”⁸⁸

Ugyanez a hangulat tartotta fogva következő heti jegyzetében is:

„Zavaros, ideges, megosztottságokat mutató, ellenségeskedésekkel teli időket élünk, vitában állunk a világgal és hadakozunk önmagunkkal: az

könyvben egyébkénti érdemeit kiemelve megkockáztattam valami konkrétummal kapcsolatban egy enyhe kritikai sort is. A skandalumnak Bányai közvetlen tanúja volt. Igyekeztem B.-t csendesíteni, lehetetlen volt. Másnap az az álhír terjedt el Bpsten, hogy én vontam őt felelősségre az Illyés halála előtti illegális támadásáért napilapokban. Persze, a történet ellenére is változatlanul becsülöm B. jelentős irodalomtörténeti, esztéta munkásságát. A skandalumnak én vagyok az oka. Hiszen emlékezniem kellett volna, B. gyűlöli a különben szelíd Bosnyákot, talán amiért Sinkóval merészel foglalkozni. De van még Führer-komplexumos magyar író. Itt is.” [Kézirat Herceg János hagyatékában.]

⁸⁸ Bori Imre: *Rapszodikus sorok. Laták István halálának évfordulóján.* – *Magyar Szó*, 1990. január 6., 16.

Egész összetörtét Ady Endre siratta szívhez szóló jaj-versekben a század első évtizedeiben, most a XX. század utolsó két évtizedében még több okunk van merengni és borongni a lét cserepeinek látványán. Ady Endre éppen nyolcvan esztendővel ezelőtt írott verse (1909 augusztusában) okkal cseng fülünkben és a versbe foglalt gondolat joggal kopogtat tehát értelmünk ajtaján is:

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

(*Kocsi-út az éjszakában*)

Mert az Egész élménye talán soha ennyire nem volt vágyálom, mint mostanában, soha nem volt ennyire a szürrealitásba, a valóságon túli valóságba tartozó.⁸⁹

Majd *Olvasónaplójában* Déry Tibor akkor kiadott börtönnaplójáról ír:

„Időszerű kiadvány – gondolhatjuk, s talán joggal is, ha az 1956-os események rehabilitációjára gondolunk, holott nem érzékelhető, hogy az író neve és műve ma »közszájon« forogna [...] Az »öregség, szívbjaj, börtön hármass pesszimizmusában« kezdi írni feljegyzéseit életéről [...] »egyszerűnek, közönségesnek, átlagembernek lenni, az az elképzelhető legnagyobb boldogság«. Persze, ez a gondolat az elgyávult, a börtönben megviselt idegzetű ember véleménye, aki szívesen lemondana a nagyság dicsőségéről!”⁹⁰

Utána táborkok és tájak felett tűnődik, Szolzsenyicint idézve:

„Igen, azt hiszem ez az a szabadság, az az egyetlen, de legdrágább szabadság, amelytől a börtön megfoszt bennünket: attól, hogy így lélegez-

⁸⁹ Bori Imre: *Az olvasó jegyzete. Egy Takács Gyula-versről.* – Magyar Szó, 1990. január 13., 18.

⁹⁰ Bori Imre: *Olvasónapló (Déry Tibor feljegyzéseiről).* – 7 Nap, 1990. február 23., 24.

zünk, s itt lélegezzünk. A föld semmiféle étele, semmilyen itala, de még az asszony csókja sem édesebb ennél a levegőnél, ennél a virágzásnál, nedvességgel és frissességgel átitatott levegőnél.”⁹¹

Jászi Oszkár 1913-ban Zágrábból Ady Endrének írt levele következett:

„Ahova az ember nyúl: csupa seb és csupa betyárság. Itt mindent megmérgeztek megvettek és agyonpanamáztak. Itt alig van ország.”⁹²

Mészöly Miklósról írva, akinek „képzeletét tartósan a háború köti le”, idézi mondatát:

„Még fogolyként, negyvenötben, kisebb tömegsírt exhumáltunk Bortól északra egy völgykatlanban; bár inkább kocsonyás földet már, mint konk-rét hullákat.”⁹³

Elpanaszolja:

„Üres szívvel, csalódottan érkeztünk haza vasárnap este Budapestről. Az ünnepinek mondott könyvhétre utaztunk fel most is, mint annyi év óta minden esztendőben. Pontosabban: amióta kiadónk, a Forum is ott szerepel a Váci utcában, majd a Vörösmarty téren. Jó érzés volt látni annak idején a Forum sátorpultja előtt az érdeklődők tolongását (igen, tolongását!), a könyveink iránt megmutatkozó, kétségbevonhatatlan érdeklődést, a leplezetlen szimpátiákat [...] Ám ennyire kevés könyvünk nem volt tán még egy évben sem [...] Rideg volt a Vörösmarty tér.”⁹⁴

Eltűnődik azon, hogy

⁹¹ Bori Imre: *Tűnődések. Táborok és tájak felett.* – *Magyar Szó*, 1991. március 9., 13.

⁹² Bori Imre: *Tűnődések egy Jászi Oszkár-levél fölött.* – *Magyar Szó*, 1991. április 13., 13.

⁹³ Bori Imre: *Tények és emlékek (Mészöly Miklós).* – *7 Nap*, 1991. május 17., 23.

⁹⁴ Bori Imre: *Tűnődések arról, hogy az ünnep sem ünnep immár.* – *Magyar Szó*, 1991. június 8., 13.

„Ács Károly után nemrégiben Brasnyó István jelentette be, hogy immár nem ír több verset.”⁹⁵

Sinkó Ervinnel kapcsolatban megállapítja:

„Ma már eltűnt mindaz, ami távlatát adta Sinkó Ervin gondolkodásának és illúzióinak [...] még szépírói teljesítményei és irodalomtörténeti elgondolásai talán a legkikezdetlenebbek.”⁹⁶

Megéli, hogy visszautasítják a kéziratát. Amikor egy interjúban a riporter megkérdezi: „Az utóbbi időben nem halljuk tanulmányait az Újvidéki Rádió Szempont című művelődési műsorában, noha évtizedeken át rendszeres munkatársa volt. Mi ennek az oka, egyfajta kifulladás?” akkor elmondja:

„Úgy látszik a Szempont szerkesztője megsokallta közreműködésemet, s az is most derült ki, harmincévi munkásságom után, hogy nem tudok »rádiósan« írni. Azt is mondta, hogy a Nagy Lászlóról szóló sorozatom már minden mértéket meghaladott, legjobb lesz, ha abbahagyom. Részemről ennek az elhallgatásnak semmilyen más, szubjektív oka nincs. Ha az embernek a tudomására hozzák, hogy nem tudja csinálni azt, amit csinál, jobb, ha abbahagyja.”⁹⁷

Azzal is szembesül, hogy már a nevét se tudják rendesen leírni:

„Ahogy hazaérek, a Családi Körnek április 2-án megjelent számában azt olvasom, hogy Sinkó Ervin »külön életéről és sokrétű munkásságáról« több kollégájával egyetemben Bori István is felolvasott. Pedig hetilapunk

⁹⁵ Bori Imre: *Tűnődések a költő elhallgatásának esetei fölött.* – *Magyar Szó*, 1991. október 5., 11.

⁹⁶ Bori Imre: *Tűnődés Sinkó Ervinnél 1992-ben.* – *Magyar Szó*, 1992. március 28., 12.

⁹⁷ P. Keczei Klára: *A történelem állkapcsai között.* Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a Híd tematikai számáról. – *Magyar Szó*, 1993. július 1., 13.

művelődési rovatának szerkesztőjével a Sinkó-ünnepségen Bori Imreként csevegtem!”⁹⁸

1993 márciusában körlevelet intézett a *Híd* munkatársaihoz, mel-
lékelve hozzá Sáfrány Imre egy fotogramját, afféle „Rorschach-teszt”
gyanánt, azt kérve: „vedd szemügyre a mű enigmatikus »üzenetét«, és
vállalkozz értelmezésére.” A beérkezett válaszokat a *Híd* 1993. évi 5-6.
száma közölte. Megszületett a szerkesztő által várt eredmény: az 1960-
ban Párizsban a Diadalkapuról készült fotogram rémlátomásokat vál-
tott ki a szerzőkből. Szinte mintha úgy érezte volna, hogy nem tudja a
saját rossz közérzetét elég szemléletesen, érzékletesen kifejezni (doku-
mentálni?), ezért segítségül hívta szerzőtársait. Végül már bizonyára ő
maga is megunta a sok siránkozást és önsajnáltatást. Megakadt a szeme
a Kolozsváron élő Balla Zsófia versén: „Szedd össze / magad és a retye-
rutyád, ó, szívem. / Már elegünk van a szomorúságból, / az élettények-
ből és a helyzetből”. Mint írta, „posztmodern újnépíességével próbálok
barátkozni abban a hitben, hogy az apró megismerések is célhoz vezet-
hetnek”.⁹⁹ Ekkoriban már dúlt a háború Horvátországban és Boszniában.
Vajdaságban folyt a mozgósítás. Hozták haza a frontról a koporsókat.
Herkócáról elüldözték a horvátokat, Bácskában, Bánátban is be-belóttek
a házakba, egy-egy kézigránátot bedobtak az udvarba, fusson, de leg-
alább hallgasson, aki nem lelkesedik. Borinak igaza volt: nem az iroda-
lomtörténész dolga a gyilkosokkal szembeszállni. Így érvelt:

„Van történelmi példánk arra (nem is egy), hogy az alkotói munka a vér-
zivataros időkben sem szünetel. Erasmusnak, a rotterdáminak a korát
idézem emlékezetünkbe, azokat a háborús időket, amikor a török hadak
feltűntek a Duna vonalán, s át is lépték azt, hogy azután Mohács mezején
diadalmaskodjanak, a többi Európát pedig a vallásháborúk lángjai per-
zseltek. Ott ült Erasmus Baselben, és Frobenius oly nevezetes nyomdá-
jában egymás után jelentette meg az európai kultúra alapműveit: görög

⁹⁸ Bori Imre: *Tünődés nevünk írása-leírása kapcsán.* – *Magyar Szó*, 1992. április 11., 12.

⁹⁹ Bori Imre: *Tünődések érdeklődésünk holdfogyatkozása láttán.* – *Magyar Szó*, 1992. február 1.

klasszikusokat, a Biblia megbízható és pontos szövegét, s barátja, Morus Tamás nevezete[s] *Utópiájá*t, szelíd vitában is a neves angollal, az Ész ellenében a Balgaság példáit mutatva fel. Véletlen-e, hogy Erasmus időszerűségét a II. világháború éveiben egy Miroslav Krleža érzekelte Zágráb sötét ege alatt, Budapesten pedig egy irodalomtörténész (Trencsényi Waldapfel Imre) írja könyvét Erasmusról és magyar barátairól, azokról, akik Mohács árnyékában éltek, s mi több, még filologizáltak is! S minden bizonnyal békés hétköznapokról álmodoztak, szép könyvekről, okos és bátor textsokról, csendes olvasói örömeikről. Akárcsak mi is manapság!¹⁰⁰

Tovább folytatja Szenteleky Kornél életútjának tanulmányozását, mintha csak vissza akarna térni a kiindulópontához, hogy újragondolja a lehetséges alternatívákat. Vagy egyfajta regresszióként, mint ahogy a súlyos lelki megrázkódtatás után a beteg felveszi a „magzatpózt”, vagy visszatér gyerekkorába? Közben a Híd 1993. évi 5-6. számában leközlí Gubás Jenő írását:

„A jugoszláviai magyar irodalomnak – mint minden más kelet-közép-európai irodalomnak – vannak meg nem jelentetett, csak az asztalfióknak vagy esetleg egy-két megbízható jó barátoknak írt alkotásai, amelyek ismeretében irodalmunk megítélése esetleg módosulhat. De nemcsak az eddig közre nem adott művek változtathatnak a jugoszláviai magyar irodalom értékrendszerén, hanem azok a szemléleti változások is, amelyek a politikai, a társadalmi és a gazdasági átalakulások folytán e tájon az utóbbi két-három év folyamán kialakultak. Még akkor is indokolt ez az átértékelés, ha tudjuk, hogy Bori irodalmi kritikái és értékelései a lehetőségekhez mérten a napi politikától függetlenül, csak az esztétikumra épültek. Mégis, elképzelhetetlen, hogy egy 40-50 éves kommunista diktatúra legalább indirekt módon egyes alkotókat ünneplésre vagy elhallgatásra ítélte ki ne emeljen vagy agyon ne hallgasson. A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetére utalva Bori maga is elismeri, hogy ez a harmadik, kibővített irodalomtörténet csak az anyagában bővült, míg szemlélet-

¹⁰⁰ Bori Imre: *Tűnődések arról, hogy Erasmus korát éljük-e.* – Magyar Szó, 1991. szeptember 21., 13.

módján és értékrendszerében semmi sem változott. Ennek következtében és a nálunk eddig uralkodott nacionál-kommunizmus befolyása folytán mindenképp történhettek és történtek olyan eltolódások, amelyek korrigálása most a megváltozott körülmények közt lehetővé és szükségessé vált.”¹⁰¹

Folyóiratának 1993. decemberi számában pedig Huszár Zoltán kifejtette:

„A legújabb irodalom, melynek fiatalabb művelői máris ebben az irányban tapogatóznak, minden valószínűség szerint háromdimenziós irodalom lesz, azaz összefoglaló, szintetizáló, melyben az esztétikum, a morál meg a politikum is helyet kap, egyidejűleg és nem szétforgácsolva.”¹⁰²

Bori Imre főszerkesztő ezekről a közlésekről egy interjúban így nyilatkozott:

„Az, hogy ezek a vitairatok megjelennek, olyan tendencia, amelynek a *Híd* engedelmeskedik. Olyan szövegeket is közzéteszünk a következőkben is majd, amelyekkel természetesen nem tudunk egyetérteni. A szerkesztőség nem értett egyet ezzel az utóbbival sem, amely a május-júniusi számban jelent meg, Gubás Jenőnek a vitairatával, de a szerkesztésnek az a szempontja, hogy teret ad nekik, s az olvasóra bízta: alkossa meg saját ítéletét. Hozzáfűzhettünk volna egy szerkesztői megjegyzést is, de – tekintettel arra, hogy a *Híd* szerkesztőjéről van szó, nem tartottuk ildomosnak vitába bocsátkozni a vitacikk kitételeivel. Rólam van szó, s nem kívántam megmagyarázni azokat a balhiedelmeket, amelyek az írásban jelen vannak. Természetes, hogy felül kell vizsgálni a jugoszláviai magyar irodalmat, az irodalomtörténetet is, hiszen mióta megírtam (ez a harmadik kiadása), magam is szüntelenül felülvizsgálom önmagam. A kritikusnak, irodalomtörténésznek általában dolga, hogy felülvizsgálja az esztétikai

¹⁰¹ Gubás Jenő: *Szellemi megtorlásunk napjai*. – *Híd*, 1993. 5-6., 411–417.

¹⁰² Huszár Zoltán: *Alkalmi jegyzet. Vita Bori Imre A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című kötetéről*. – *Híd*, 1993. 12., 985–990.

ítéleteket. Én politikai minősítésekre nem is gondoltam, amikor irodalomtörténetet írtam, s általában sem helyeslem az effajta tevékenységet. Annak örültünk, amikor végre megszabadultunk attól a bizonyos pártellenőrzéstől, hogy többé ilyenfajta ügyre nem lesz szükségünk. Lehet, hogy vannak, akik igénylik, azok csinálják meg, de nem hiszem, hogy az irodalomnak ilyenfajta politikai átértékelése valamiféle célhoz vezet, értelmes dolognak tűnik. Én egészen biztosan nem fogok végrehajtani ilyen jellegű átértékelést.”¹⁰³

A rendszerváltás

És akkor jött a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége a maga autonómiakonceptiójával. A szervezet 1990. március 31-én alakult Doroszlón, a Demokrata Párt után a másodikként Szerbiában, amióta lehetőség nyílt a többpárti szerveződésre. Már az alakuló közgyűlés megtartásakor tagjainak száma meghaladta a hatezret. Az 1990. decemberi szerbiai első többpárti választásokon jelöltje minden olyan választókerületben győzött, ahol a magyarok többségben voltak, így a 250 tagú szerbiai parlamentben 8 képviselője volt, és megkapta a magyarokat részarányuk alapján megillető leadott szavazatok 80 százalékát. Az 1992. decemberi választásokon a Szövetségi Képviselőházba három képviselője került, a köztársaságiba 9, a tartományiba pedig 17. A helyi önkormányzati választásokon a VMDK megszerezte az abszolút többséget Kanizsán, Adán, Zentán, Szabadkán, Topolyán és Becsén. Ugyanakkor hermetikusan el volt szigetelve a vajdasági magyarok szempontjából létfontosságú intézményektől, amelyek élén a szerb hatalom által kinevezett vezetők álltak. Amikor a VMDK a magyar kisebbségi elit kettéosztottságát úgy akarta megszüntetni, hogy tárgyalásokat kezdeményezett Szerbia kormányával a perszonális autonómia általa kidolgozott modelljének megvalósításáról, és e tárgyalásokhoz kérte a magyar

¹⁰³ P. Keczei Klára: *A történelem állkapcsai között*. Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a Híd tematikai számáról. – *Magyar Szó*, 1993. július 1., 13.

intézmények vezetőinek támogatását is, ezek körében hatalmas volt a felzúdulás. Bori Imre is ingerülten válaszolt Ágoston Andrásnak:

„Tisztelt Elnök Úr, Temerinben 1993. április 13-án keltezett, elnök-igazgató-főszerkesztő uraknak címzett körlevelére azt válaszolhatom, hogy az abban foglalt szándék s kezdeményezés feltüntetett dátumának politikai indokai homályban maradtak, nem találtam meggyőző érveket se, amelyek indokolnák, hogy a perszonális autonómia létrehozása céljából mostani kezdeményezéséhez aláírással csatlakozzam. Hadd jegyezzem meg, Elnök úr, hogy a körleveléhez mellékelte névsor fölé írt cím (»A perszonális autonómia létrehozását támogatják«) elfogadását előlegező megfogalmazásával megtévesztő, s örülnék, ha címadásában nem lenne rejtett szándék!”¹⁰⁴

Pedig a VMDK autonómiakonceptiója nem mondott ellent Bori Imre azon elképzelésének, amely a jugoszláviai magyarság nemzeté válására vonatkozott: ugyanúgy a nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás egyidejű érvényesítését lehetővé tevő kompromisszumot kereste. Bori javaslata idejében a jugoszláviai decentralizáció folyamatai, a VMDK kezdeményezése idejében pedig a Jugoszlávia-értekezletnek a horvátországi és boszniai szerbek számára kínált autonómiatervek lehettek biztató jelként értelmezhetőek. Valójában ez volt a második kísérlet arra, hogy Bori elvi-elméleti konstrukciója a gyakorlati megvalósítás formáját öltse, miután 1969-ben ugyancsak Ágoston András a vajdasági alkotmánytörvény előkészületei kapcsán megjegyezte: a statútumbizottság ülésén elhangzott egy javaslat a nemzetiségek kollektív jogainak biztosításáról is, és

„Ha valóra válnak az ilyen elképzelések, alkotmányjogi szempontból keretet kapnak azok az utóbbi néhány hónapban egyre erősödő társadalmi áramlatok, amelyekről Bori Imre mint a vajdasági magyarság nemzeté válásának folyamatairól beszél.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ Kézirat.

¹⁰⁵ Ágoston András: *Az alkotmánymódosítás – a nemzetiségek új lehetőségei.* – *Új Szó*, 45. szám (1969. január)

A VMDK kezdeményezésére az igazi választ Bori egy folyóirat-számmal adta meg. 1993. november 19-én levéllel fordult a folyóirat munkatársaihoz:

„a *Híd* szerkesztősége úgy látja, hogy megérttek azok a gondolkodásbeli föltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy józan, tárgyilagos fölmérés segítségével megkíséreljük meghatározni a jugoszláviai magyarság jelenének s a szerzett tapasztalatok és fölismerések nyomán jövődjének kérdéseit. Ne vezéreljenek gondolkodásunkban szenvedélyeink, előítéleteink, közhelyszámba menő sztereotípiáink, ellenséges vagy rokonszenvező indulataink. Soha nagyobb szükségünk nem volt a tisztánlátásra, mint éppen most, 1993 végén és 1994 elején, itt, Jugoszláviában! Ezért fölkérlek, hogy fejtsd ki nézeteidet a jugoszláviai magyarság mai helyzetéről és jövőbeni lehetőségeiről, hogy a legcélravezetőbb utakat, az életet biztosító viselkedés- és gondolkodásmodellt segítsünk megtalálni. Az Itt és Most munkacím alá próbáljuk rendelni gondolkodásunkat, tehát szabadon, és ha lehetséges, sine ira et studio fejtsd ki álláspontodat akár a lehetséges komplexitás igényével, akár egy-egy részletkérdés ki- illetve felnagyításával az esszészerű értekezés műfajának keretei és lehetőségei között. Gondolkodjál lelkünk állapotáról, társadalmi, történelmi körülményeinkről, viszonyunkról a világhoz és önmagunkhoz!”¹⁰⁶

A VMDK az említett támogatáskérő körlevéllel az addig érvényes autoritáris hatalompolitikához szokottak szemével nézve hibát követett el: ha maga is elismeri, hogy a 80%-os választási támogatottság mellett is az ő együttműködésükre szorul, hogyan várhatnak el tőle, hogy addigi pozícióikban megmaradásukat szavatolja? – gondolhatták.¹⁰⁷ A Bori Imre körlevelére beérkezett, a *Híd* 1994. évi 1-4. (összevont) számában megjelent válaszok megmutatták, hogy a „pozicionált értelmiség” nem lesz partner ebben a küzdelemben, de azt se tudja, hogyan rendezhetné helyzetét. A „megoldást” ismét Bori Imre fogalmazta meg egy interjúban:

¹⁰⁶ Bori Imre: *Felkérőlevél*. – *Híd*, 1994. 1–4., 1.

¹⁰⁷ Ennek kifejtését lásd Vékás János: *Értelmiség és autonómia*. – *Pro Minoritate*, V. évfolyam 4. szám, 1996. tél, 28–43.

„A második világháború után az új politikai konstellációban, amely már valahol '46 körül megkezdődött, a kisebbségi kultúrák is társadalmi tőkéhez jutottak. Ebből alakulhattak ki azok a meglevő intézmények, amelyeknek a veszélyeztetettségét most érezzük, tapasztalva, hogy a társadalmi tőke vonul ki belőle. [...] Nekünk most talán azon kellene gondolkodnunk, hogyan tudnánk itt valamiféle tőkét összpontosítani kulturális életünk támogatására. Nem látok viszont egyelőre olyan mozgólódat, amely ebbe az irányba hatna. Azt hiszem, teljes a tanácstalanság. Nem tudni, hol van a tőke, amely a magyar kultúrával össze tudna fonódni. Ha megtaláljuk, megoldottuk minden kulturális és művelődési kérdésünket.”¹⁰⁸

A VMDK által akkor megszólítottak csak egy évtizeddel később tagolódtak be a perszonális autonómia embrionális formáját képező testületbe, miután a Vajdasági Magyar Szövetség pártközi alkuk útján megszerezte a Magyar Nemzeti Tanács számára a vajdasági magyarok identitásának megtartása szempontjából fontos intézmények egy részének alapítói jogát.

Ami nem változott: perlekedés a „metropolisszal”

Nincs még hozzá elég tényadat, hogy feltárjuk, mi volt annak az ambivalenciának a legmélyén, amelyet Bori Imre tanúsított a „budapesti központtal” szemben. A felszín jórészt áttekinthető. A magyar–jugoszláv államközi viszonyok alakulása leképeződött a kulturális szférában, és a magyar kisebbséghez való viszony más területein is. Alapjában véve e körülmény folytán került Sinkó Ervin a Magyar Tanszék élére, és az is természetes, hogy Bori, mint asszisztense az övéihez hasonló elveket vallott. „Társadalmi elvárás” volt tehát a Magyarországgal szembeni distancia. Voltak azonban másfajta elvárások is, amelyeken Bori – ha aktualitásuk elmúlt – könnyen túltette magát. A magyar–magyar üggyel

¹⁰⁸ P. Keczei Klára: *Egységünk az értékek tiszteletében volt egység. Beszélgetés dr. Bori Imrével A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című könyve megjelenésének alkalmából.* – *Magyar Szó*, 1993. március 7., 12.

viszont egész életében viaskodott. Természetesen Bori Imre szellemi irányvétele is kiváltotta a magyarországi hivatalos politika ellenszenvét. Már korábbi tevékenységét is a „kulturális hidegháború” azon stratégiájának a részeként értelmezték, hogy Jugoszlávia tudatosan nyit teret a Magyarországon ellenzékinek számító alkotók számára, vagy, ha nem is mindig a különleges hadviselés egyfajta eszközének, de a mérsékeltabb, esztétikai köntösbe bújtatott megnyilatkozások során is barátságatlan magatartásnak minősítették. Emlékezetes például, hogy miután Bori – ma se egészen tisztázott körülmények között¹⁰⁹ – lázas „nemzetépítő” időszakában, amikor azt hitte, nincs senki, aki útjába állhat, összekülönbözött az Újvidékre látogató Darvas Józseffel. Ennek nyomán kérdésessé váltak magyarországi publikálási lehetőségei. Szabolcsi Miklóshoz 1967. november 28-án írt levelében próbálta tisztázni a helyzetet:

„Nem tudom elfogadni, hogy persona non grata lettem Magyarországon, minek jelét a Kassák-könyv körüli »baj«-ban éppúgy felfedeztem, mint ahogy az kicsengett a Te szavaidból is, ki az Intézettel való együttműködés, a VII. kötet munkálataiban való részvétel lehetőségének a felbontását helyezted kilátásba. Abszurdnak érzem az egész helyzetet, s elképedve látom, hogy egy Újvidéken, fehér asztal mellett elhangzott részeg magán-beszélgetésnek ilyen következményei lehetnek Pesten, hogy »politikai« kérdéssé nőtt, elannyira, hogy a »magyar nép becsülete« védelmében minisztériumi és akadémiai szervek lépnek fel – ellenem. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Darvas Józseffel folytatott eszmecserénk és véleménypárbajunk részeg reflexeire kaptam ezt az érthetetlenül heves reagálást, amelyben alighanem egyéb »bűneim« is vegyültek, mert az a bizonyos három pont, amelyeket vádpontokként hallottam – inkább neveléségek

¹⁰⁹ „Nem volt jól megszervezve a dolog, de nem hiszem, hogy akarattal, inkább véletlenül. Kevesen voltak tehát, és ez Darvast szokatlanul fölidegesítette, úgy kezdte az estet, a maga pökhendi módján, hogy nem vagyunk megelégedve a közönséggel. Mi nem voltunk hozzászokva az ilyenfajta fellépéshez. Utána Bori leteremtette ezért a megjegyzéséért. Azt mondta neki, hogy »az oroszok seggéből jössz, itten pedig legénykedsz...«. Borit ezután kitiltották Magyarországról, leállították Kassák könyvét. De én akkor igazán nem is hallottam ezt [...] A vita közben én egy másik asztalnál, Pilinszkyvel ültem.” (Tolnai Ottó: *Költő disznószírből*. Kalligram, Pozsony, 2004, 372.)

és sajnálatra méltóak, mint olyanok, amelyeknek komolyabb figyelmet kellene szentelnie annak, aki egy kicsit is ismer, mert aljasságot revelálnak ezek a pontok, elsősorban azok, amelyek az irodalmi est szervezése körüli ügyködésemet, illetve a magyar költészet nagyjairól tett állítólagos kijelentéseimet illetik. Erélyesen kell tehát visszautasítanom azt, hogy valamilyen formában is szerepem volt az irodalmi est sikertelenségében, s ugyancsak azt, hogy egy Ady vagy egy József Attila senki és semmi [...] Csak arra szeretném felhívni a figyelmed, hogy a megfogalmazás abban a formában, ahogy én Pesten hallottam («a magyar nép cigány és az oroszok seggében van») nem az enyém, s aki ilyen tömören fogalmazott, az alighanem a magyar történelemben tett majd egyórás kirándulásunk során elhangzottakat akarta összefoglalni [...] Csodálkoznom kell tehát, hogy ilyen balga és a szó legszorosabb értelmében részeg ürügy kellett a magyar szellemi életből való kiiktatásomhoz.”¹¹⁰

Szabolcsi Miklós 1968. február 16-i válaszában – legalábbis a Külügyminisztérium levéltári anyagában található levéltervezet szerint – többek között ezt írta Bori Imrének:

„Nehéz lenne talán ma s talán nem is szükséges, pontosan tisztázni, mi történt azon a zúrzavaros estén Darvas Józseffel [...] Nekem, a *Híd* legújabb számainak olvastán is az a benyomásom, hogy Ti minket valamilyéle sötét sztahanovista-dogmatikus, szűkagyú és hülye, irodalomhoz nem értő marháknak képzeltek, akikkel szemben nektek kell megvédeni az igazi irodalmat. Innen újabb írásaitoknak is támadó, agresszív, gúnyos lebecsmérlő hangja – olyan hang, amelyet mi sohasem engednénk meg magunknak veletek szemben.”¹¹¹

S hogy mindezt komolyan vette a magyarországi politika, az 1968. február 21-én a Központból Marjai József belgrádi magyar nagykövethoz intézett levélből is kiderül:

¹¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j-16b-001368/1968

¹¹¹ MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968

„Aczél György elvtárs – a febr. 26-ával kezdődő héten, de lehetőleg már 26-án – elsősorban a fenti levélváltásban is tükröződő problematikát kívánja veled átbeszélni. Ezért arra kér, hogy erre az eszmecserére – a szóbanforgó témakörben – megfelelően készülj fel. Elsősorban a »Híd«-dal kapcsolatos véleményedre kíváncsi. Kérlek, hogy érkezésed időpontjáról, amint erre vonatkozólag konkrétumot közölni tudsz, táviratilag értesíts.”¹¹²

Az 1969. júniusi budapesti könyvhéten az ellentmondásos helyzet Siklósi Margitnak, a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága főigazgatóhelyettesének feljegyzése szerint így nyilvánult meg:

„A helyi rendezőszervek »jugoszláv« íróként mutatták be dr. Bori Imrét és Gál Lászlót, sőt a meghívón is így szerepeltek. Ennek eredményeként dr. Bori Imre megsértődött, és az egyébként is gyengén sikerült rendezvényen nem is kívánt szerepelni. Ez a sértődöttség egész itt-tartózkodása alatt érződött magatartásán. Részünkről a fogadtatás barátságos és udvarias volt. Dr. Bori Imre részt vett a többi külföldi íróvendéggel együtt a Kiadói Főigazgatóság által adott vacsorán. Fogadta a könyvhétre érkezett delegációkat az Írószövetség külügyi osztálya is. Ezen a fogadáson a Kiadói Főigazgatóság nem vett részt, miután a jugoszláviai írók és a Forum Kiadó szerkesztője (Tomán) részéről olyan megjegyzések hangzottak el, mintha ők állandó felügyelet alatt állnának. Gál László egyébként semmiféle rendezvényen nem vett részt, amiben közrejátszott gyakori ittas állapota.”¹¹³

A konfliktusok legelhíresültebb példája az a cikke volt, amelyben visszautasította Illyés Gyulának a jugoszláviai magyar értelmiségi elittel szembeni azon bírálatát, hogy „Erdélyben még adva van a jobb önvédelemre képes intakt magyar értelmiség, de Szlovákiában és Jugoszláviában a városi központok »elmagyartalanodása« kihat a kisebbségekre.”¹¹⁴

¹¹² MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968

¹¹³ MNL MOL XIX-J-1-j 55. doboz, 72-7. tétel. Iktatószám: 002179/2. Forum-delegáció a könyvnapok alkalmából, 1969. június 24.

¹¹⁴ Harry Schleicher: *Ein Dichter sagt, was Politiker nicht dürfen.* – *Frankfurter Rundschau*, 1982. december 21.

Borinak válaszában két olyan mondat is kicsúszott a tolla alól, amely egyértelműen „idegenkezűsége”¹¹⁵ utal: az egyik azt rója fel Illyés Gyulának, hogy „nemcsak a jugoszláviai magyarság és Jugoszlávia rossz hírét költi és terjeszti a nagyvilágban önkényes állításaival, hanem bele is avatkozik a jugoszláviai magyarság életébe és országunk bel- és külügyeibe”; a másik pedig így hangzik: „Kétségtelenül olyan ember beszélhet csak így, akinek nincsenek alapvető ismeretei a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és együttélésének jugoszláviai gyakorlatáról.” De azt sem rejtette véka alá, hogy „Nem ez az első vitatkozó-elutasító megnyilatkozásunk Illyés Gyula nézeteivel kapcsolatban: annak idején az ő »ötágú síp« modelljét sem fogadtuk el.”¹¹⁶ Pedig tíz-egynéhány évvel ezelőtt még ő maga is ilyenképpen nyilatkozott Végel Lászlónak:

„Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írástudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írástudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írástudók intenzív együttgondolkodása közösségünkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosaknak, őket személy szerint is érintőknek.”¹¹⁷

¹¹⁵ „Muszáj volt? – kérdeztelek. – Ítéld meg! A Szeli kórházban, agyvérzéssel. Senki nem tudhatta biztonságosan, milyen állapotban kerül majd haza. A Hungarológiai Intézet teljes felelőssége rám maradt. Az Illyés-cikket hozta a belügy, magyarul, szerbül és németül. Kaptam rá tizenhét napot, hogy megválaszoljam... Az Intézetet választottam. – Most már megírhatnád! Mért nem írod meg? – Minek? – Megírjam én? – Á! ... Többet nem esett róla szó.” (Burány Béla: *Sírató*. – *Híd*, 2004. 7., 876–877.)

¹¹⁶ Bori Imre: *Még Illyés Gyulától sem!* – *Magyar Szó*, 1983. február 20.

¹¹⁷ Végel László: *Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével*. – *Magyar Szó*, 1971. december 11.

Végül mintha maga is szükségét érezte volna, hogy válaszoljon azokra a bizonyára ténylegesen is gyakran neki szegezett kérdésekre, hogy mire jó ez a csökönnyös hadakozás, ezt írta:

„Joggal kérdezhetné valaki, miért ismételtelen beszélni az avantgárdról, miért perlekedni azokkal, akik tagadják ilyen vagy olyan okok miatt létezését, illetve értékteremtő voltát, amikor mindaz, ami a magyar avantgárd történetéhez tartozik, valójában már a múlté. Egyszerűen azt felelhetnénk az ilyen típusú kérdésekre, hogy éppen azért kell vissza-visszatérni a magyar avantgárdra, s védelmezni a nem lankadó támadások és tagadások ellenében, mert ezek a kontraoffenzívák sem lankadnak, s a tudatzavarok sem csökkennek, ha ezekről az esztétikai-eszmei kérdésekről van szó. [...] Alapvetően a valósághoz való ragaszkodásunk a fő ösztönző, és az irodalom érdeke diktálja perbeszédeinket. [...] nincs XX. századi magyar író, akinek pályája nem metszette volna az avantgárd »köreit« valamilyen módon, beleértve a Nyugat nagyjait is, akiknek impozáns műveit különben oly szívesen játszotta ki mindmáig az irodalomtörténeti tagadás az avantgárd ellenében. Ha más ok nem is lenne, ezeknek az életműveknek a magyarázata, megbízható interpretációja is elégséges indoka lehetne az avantgárd megbecsülő és értékkelő vizsgálatának. [...] Egy nép irodalmának története – említsünk újabb okot is – csak akkor gazdag valójában, ha minden iránya és művészi tendenciája jelentőségéhez mértelen megbecsülésnek örvend. A valóság teljességének a szemlélete tehát az elsőrendű irodalmi érdek. A magyar irodalom fejlődés- és alakulástörténetét ellenben a meghibbant értékrend és történeti tudat jellemzi, éppen ezért kerül a legszorosabb kapcsolatba valóságigény és avantgárdkutatás és a mindenfajta modernista jelenségek védelmének szükségessége.”¹¹⁸

Meghibbant értékrend és történeti tudat... A magyarországi hivatalos kultúrpolitikával folytatott – időnként kétségtelenül jogos – perlekedés mögött tehát mintha valamilyen nagyon mély sértődöttség húzódott volna meg. Idővel talán majd az ennek okát szolgáltató körülményre utaló levéltári dokumentum is előkerül.

¹¹⁸ Bori Imre: *Miért újfent az avantgárd?* – 7 Nap, 1985. december 6., 38.

Utoljára 2002. október 22-én találkoztam Bori Imrével, egy Budapestről hozzá Újvidékre látogató kéttagú „küldöttség” tagjaként. Ekkor már megkapta a legrangosabb elismeréseket, kitüntetések: 1990-ben a magyar, 1992-ben a szerb akadémia választotta tagjai közé. 1995-ben, nyugdíjba vonulásakor megkapta a Pro Cultura Hungarica emléklap-kettet, 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület életműdíját. Fél évvel korábban megtartotta székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián, és a látogatáskor már tudni lehetett, hogy fél évvel később átveheti majd a Széchenyi-díjat is. Amikor ez utóbbi szóba került, valami ilyesmit mondott: rendben van, csak azt nem értem, miért kell mindent támadni Pestről, ami itt van. Nézett rám, és én annyit tudtam mondani: azt hiszem, ez mind kevésbé lesz így.

Bori Imre 2004. április 22-én, hetvenöt éves korában hunyt el Újvidéken. Utolsó szövegét kórházi ágyán írta a *Híd* májusi számába, amelyben a folyóirat fennállásának hetven évéről emlékezett meg. A befejezetlen szövegben így fogalmazott:

„Az irodalmunk életét évszázadokkal, s mi több: évezredekkel mérjük – egyik létezési formája, a folyóirat kérészetű ahhoz képest, amit reprezentál, amit az irodalmi értékekből képvisel. Tudományos folyóiratok még megélik az évszázadot, a szépirodalmiak (a legjelentősebbek is) tüdőklenek, azután eltűnnek az olvasók szeme elől – a pénztelenség éppúgy oka lehet ennek, mint az írói meghasonulás, emberi és politikai vonatkozásaiban, de elég a folyóirat megjelenését nevével garantáló író halála, hogy elveszzen joga a megjelenéshez. Máskor a háborúzás zárja utolsó évfolyamát, úgy írói csoportérdek (az átkos klikkérdek), amely a nemes szándékú szerkesztőket is elgáncsolja, hogy a folyóirat, mint az irodalmi élet kreálója és közlönye azonban nem hagyja magát. Gomba módra ismételten felütik fejüket és esetleg új cím mögé rejtezve fennen lobogtatják programjuk zászlaját. A magyar folyóiratok története a rövid élet története [...] a legnagyobb hatású folyóirat, a *Nyugat* is mindössze 33 évet élt! [...] ezért említtem most e rövid életű nagyok mellett az előbb Szabadkán majd Újvidéken máig megjelenő *Hidat*, amely ez év május elején töltötte be megjelenésének hetvenedik évfordulóját, s nagy idő ez, ha levonjuk számadásunkat készítve a háborús éveket. Magyarázni nincs szándékom-

ban most a folyóirat hosszú életének titkát, s talán csak megújulni képes természetére hivatkozom. A *Híd* hetvenéves történetének vezérfonalát, úgy látom, ez a meg-megújuló továbbélés adja. S amikor ezt itt vallom, a *Hídról* alkotott eddigi kép revízióját is hirdetem. Nincs módomban természetesen nyomról nyomra kísérni megújulásait, legtöbbször pozitív vonásokat, mutató jellegét. De a legmarkánsabbak mellett elidőzve előítéleteink revízióját szükségesnek tartom.”¹¹⁹

Ha végigtekintünk Bori Imre pályáján, a kulcsszó: a revízió. Vagy mások, vagy a maga álláspontját vonta revízió alá, értékelte át. És hogy miért dolgozott olyan sokat? Azt hiszem, ő maga is folyamatosan kereste az állításával kapcsolatos érveket, de az ellenérveket is. Ki tudta volna nála jobban, hogy az időről időre harsányan hirdetett igazságainak hány vetülete van? Hiú ember volt, és ő akart lenni önmaga legjobb kritikusa is. Maga is folyamatosan finomította, vagy éppen radikálisan módosította, a korábbi szöges ellentétébe fordította nézeteit. Szellemi fejlődésének íve: az eredendő álláspont folyamatos korrekciója a megismert tények és összefüggések nyomása alatt, amely során a prekoncepcióból szinte semmi sem maradt, de létrejött egy páratlanul gazdag és a jövő számára sokrétűen hasznosítható, hatalmas életmű. Nagy érdeme, hogy az egész „peranyagot” dokumentálta, az utókor számára hozzáférhetővé tette, így továbbgondolhatjuk érveit, s néhány – általa már megjárt – zsákutcát a segítségével kikerülhetünk.

¹¹⁹ Bori Imre: *A Híd hetven éve.* – *Híd*, 2004. 5-6., 587–588.